

Արման Ս. Եղիազարյան

Պատմ. գիտ. դոկտոր

ՍՄԲԱՏ Բ ՏԻԵԶԵՐԱԿԱԼԻ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆԸ

Մաս Ա: Բագրատունյաց թագավորության ներքին և արտաքին դրությունը Սմբատ Բ-ի գահակալության առաջին շրջանում (970-ական թթ. վերջ-980-ական թթ. առաջին կես)*

Բանալի բառեր – խաղաղ շինարարություն, Անի, քաղաքի պարիսպներ, նախագիծ, ճարտարապետ, պաշտպանական համակարգ, հռչակել թագավոր, Տաշիրք, կենտրոնական իշխանություն, մահմեդական ամիրայություններ:

Մուտք. Սմբատ Բ թագավորի ժամանակը

Աշոտ Գ Ողորմածի (953-978 թթ.) գահակալության վերջին տարիներին Բագրատունյաց թագավորության ներքին և արտաքին դրությունը մեծապես բարդացել էր: 960-ական թթ. երկրորդ կեսից ի վեր Բյուզանդական կայսրության ծավալապաշտական քաղաքականության թիրախում հայտնված թագավորությունը մեծ դժվարությամբ միայն կարողացավ հաղթահարել ներքին քաղաքական և հոգևոր-կրոնական ճգնաժամը, սակայն կորուստներն անդառնալի էին: Բյուզանդիան տիրել էր Տարոնին, դավադիր քաղաքականությամբ Վասպուրականի տերերի շրջանում վերարթնացրել էին Գագիկ Արծրունու մահից (943 թ.) հետո կարծես վերացած գահերեցական նկրտումները, իսկ Կարսում ստեղծվել էր Բագրատունիների առանձին թագավորություն (975 թ.), որով գրեթե կիսով չափ կրճատվել էին Բագրատունիների՝ Հայաստանում և Այսրկովկասում առաջնակարգ դիրքի հասնելու համար հիմք հանդիսացած տարածքային, նյութական ու մարդկային ռեսուրսները: Այդպիսով՝ ակնհայտ է, որ Անիի տիրակալն արդեն

* Հոդվածն ընդունվել է տպագրության 17.11. 2020:

չունենալ այն հզորությունը, որ նրա համար ապահովում էր գերակայություն Հայաստանում և քրիստոնյա Այսրկովկասում:

978 թ. Անիում գահ բարձրացավ Սմբատ Բ Տիեզերակալը, որին վիճակված էր բախվելու ավատատիրական մասնատվածության ծանր հետևանքներին: Նրա օրոք էապես ակտիվացել էին Բագրատունյաց թագավորությանը հարակից մահմեդական ամիրայությունները, կարևոր զարգացումներ էին տեղի ունենում Վիրքում և արբսագաց թագավորությունում: Հարկ է նշել, որ Բյուզանդիան առժամանակ ստիպված էր դադարեցնել առաջխաղացումը դեպի Բագրատունյաց թագավորության խորքը, քանի որ կայսրությունում տեղի էին ունենում ապստամբություններ (համապատասխանաբար 976-979 թթ. և 987-989 թթ.): Վարդ Սկլերուսի և Վարդ Փոկասի ապստամբությունները, որոնց հետևանքով 978 թ. արաբներին հաջողվեց գրավել հայոց թագավորությունից հարավ ընկած շրջանները՝ Ամիդ քաղաքով¹: Այդ իրավիճակում Սմբատ Բ-ին հիմնականում հաջողվեց հաղթահարել թագավորությանը սպառնացող ներքին ու արտաքին մարտահրավերները, զբաղվել երկրի շենացման աշխատանքներով, կառուցապատել ու ընդարձակել մայրաքաղաք Անին, որը աստիճանաբար դարձավ ժամանակի խոշորագույն քաղաքներից մեկը, և արդյունավետորեն մասնակցել քրիստոնյա Այսրկովկասի կյանքում տեղի ունեցող կարևորագույն իրադարձություններին:

Ասվածի ծիրում Սմբատ Բ թագավորի գահակալության շրջանի համակողմանի ուսումնասիրությունը և պատմաքաղաքական գնահատականը արդի հայ պատմագիտության կարևոր խնդիրներից մեկն է, առավել ևս, որ նախկինում հետազոտողները դրանով առանձնակի խորությամբ չեն զբաղվել:

1. Սմբատ Բ-ի «տիեզերակալ» տիտղոսը

Հայտնի է, որ Սմբատ Բ-ն աղբյուրներում երբեմն հանդես է եկել «տիեզերակալ» տիտղոսով², ինչը զարմանք է հարուցել հայագիտական շրջանակներում: Մասնավորապես, Մ. Օրմանյանը այդ տիտղոսը պարզապես համարում էր Սմբատ Ա արքայի (891-914 թթ.) մականուն³: Ինչ վերաբերում է Սմբատ Բ-ի՝ «տիեզերակալ» տիտղոսը կրելուն, ապա Մ. Օրմանյանը կարծում է,

1 Տե՛ս **Miskawayh**, Tajārib al-umam wa ta' āqib al-himam, ց. 5, Beirut, 2003, ց. 440-443.

2 Տե՛ս «Հաւացումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի» (այսուհետև՝ Վարդան վարդապետ), Վենետիկ, ի Սուրբ Դազար, 1862, էջ 90. «Սմբատ, որ Տիեզերակալ կոչեցաւ»; **Մատթէոս Ուռշայեցի**, Ժամանակագրութիւն (այսուհետև՝ Մատթէոս Ուռշայեցի), գրաբար բնագիրը՝ Մ. Մելիք-Աղամյանի և Ն. Տեր-Միքայելյանի, աշխարհաբար թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Հ. Բարթիկյանի, Եր., Երևանի համալսարանի հրատ., 1991, էջ 162. «...զոր Սմբատ տիեզերակալն էր բերել տուեալ ի Հնդկաց...»: Սմբատը «տիեզերակալ» է կոչված նաև Ամանուն Սեբաստացու տարեգրության մեջ: Տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ XIII-XVIII դդ.», հատ. II, կազմեց՝ Վ. Ա. Հակոբյան, Եր., Հայկական ՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1956, էջ 130:

3 Տե՛ս **Օրմանյան Մ.**, Ազգապատում. Հայ ուղղափառ եկեղեցույ անցքերը սկիզբէն մինչեւ մեր օրերը յարակից ազգային պարագաներով պատմութեամբ, հատ. Ա, Կոստանդնուպոլիս, հրատ. Վ. եւ Հ. Տեր-Ներսէսեան, 1912, ց. 689, սյուն 1004:

որ նա «Շահանշահ անունով յիշուած է, բայց աւելի սովորաբար գործածուած է Տիեզերակալ մականունը, որ ծիծաղելի կրնար նկատուիլ, եթէ չդիտէինք, որ համեմատական իմաստով գործածուած է, իւր հակառակորդներուն վրայ յաղթական եղած ըլլալուն համար»⁴:

Լեոն համարում էր, որ «տիեզերակալ» կնշանակէ երկրներ նվաճող, ուստի Սմբատ Բ-ին, որը աչքի է ընկել միայն Անիի պարիսպների շինարարությամբ և ընդհանրապէս եղել խաղաղ շինարար, «...նվաճող անվանել...» կնշանակի ծաղրել նրան»⁵: Ավելին, խորացնելով իր դիտարկումները, Լեոն կարծիք է հայտնել, թե այդ տիտղոսը հաճոյական խոսք է, «որը մատուցվում էր թագավորին «աշխարհի տեր» առօրյա առումով»⁶:

Հ. Հարությունյանը Սմբատ Բ-ին «տիեզերակալ» կոչելը համարել է «թյուրիմացություն..., որովհետև նա ոչ մի նման գործ չի կատարել»⁷:

Նմանապէս **Ա. Տեր-Ղևոնդյանը**, որին հայտնի էր, որ «տիեզերակալ» տիտղոսը սկզբում կրել է Սմբատ Ա-ն⁸, գրում է, որ «այդ մեծադղորդ տիտղոսը նրան (Սմբատ Բ-ին – Ա.Ե.) չէր պատշաճում»⁹, թեև կարելի էր նկատել, որ այդ տիտղոսը՝ վերջինիս ամբողջական իմաստային ընդգրկումով, վաստակել էր ոչ թե Սմբատ Բ-ն, այլ նրա անվանակից հզոր նախնին, և, բացի այդ, հայտնի է, որ տիտղոսների ժառանգումն անձին առանձին տիտղոսին «պատշաճեցում» երբևիցէ չի նախատեսել ո՛չ հայկական և ո՛չ էլ օտար միջավայրերում:

Բ. Առաքելյանը, ներկայացնելով այն իրողությանը, որ Սմբատ Բ-ի «գործերը հաջողվել էին թե երկրի ներսում և թե դրսում, և խիստ մեծացել էր առատությունը և լիությունը», հավելում է, թե դա «մասամբ արդարացնում էր Սմբատի «Տիեզերակալ» տիտղոսը»¹⁰:

Հ. Մարգարյանը, անդրադառնալով «տիեզերակալ» տիտղոսին, իրավամբ նշում է, որ այն առաջինը կրել է Սմբատ Ա-ն, ում օրոք թագավորական իշխանության հեղինակության բարձրացման հարցը դարձել էր խիստ այժմեական¹¹: Ի տարբերություն Մ. Օրմանյանի, ով կարծում էր, որ Սմբատ Ա-ն «տիեզերակալ» է կոչվել 890-ական թթ. սկզբին Դվինը և Հայաստանից հյուսիս ընկած երկրամասերը ենթարկեցնելուց հետո¹², Հ. Մարգարյանը, համարելով, որ Սմբատ Ա-ի համար 9-րդ դ. 90-ական թթ. բարենպաստ

4 Նույն տեղում, § 779, սյուն 1129:

5 **Լեո**, Հայոց պատմություն, երկրորդ հատոր, միջին դարեր, գիրք առաջին, «Երկերի ժողովածու», երկրորդ հատոր, Եր., «Հայաստան» հրատ., 1967, էջ 600:

6 Նույն տեղում, ծանոթ. 2:

7 **Հարությունյան Հ.**, Հայաստանը IX-XI դարերում, Եր., Հայաստանի պետական հրատարակչություն, 1959, էջ 106:

8 Տե՛ս **Տեր-Ղևոնդյան Ա.**, Հաղթատի արարքերեն արձանագրությունը և Բագրատունի թագավորների տիտղոսները, «Լրաբեր» (հաս. գիտ.), 1979, № 1, էջ 75:

9 «Հայ ժողովրդի պատմություն», Եր., Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., հատ. III, 1976, էջ 269:

10 Նույն տեղում, էջ 134:

11 Տե՛ս **Մարգարյան Հ.**, Բագրատունի թագավորների «տիեզերակալ» տիտղոսը, «Հայոց պատմության հարցեր», 2005, № 6, էջ 100:

12 Տե՛ս **Օրմանեան Մ.**, նշվ. աշխ., § 689, սյուն 1004:

չէին, այդ իրադարձության առավել հնարավոր ժամկետը սահմանափակում է 902-908 թթ. միջակայքով: Այդ ժամանակ Սմբատ Ա-ն, օգտվելով բարենպաստ իրադրությունից, ստեղծեց տարածաշրջանային տերություն և միջնադարի չափանիշներով «տիեզերակալ» հռչակվելու հավակնություններ ցուցաբերելու հնարավորություն ստացավ¹³: Ըստ որում, նրա «տիեզերակալ» տիտղոսը միջազգային ճանաչում ստացավ, ուստի պատահական չէ, որ այն հիշատակված է նաև վրացական աղբյուրում¹⁴: Ըստ հետազոտողի՝ «... «տիեզերակալ» հռչակվելու ուղղությամբ վճռական քայլեր Սմբատ Ա-ն ձեռնարկեց մոտավորապես 904 թ.՝ վերսկսելով Աշոտ Ա-ի ծավալած պայքարը Վրաստանի սրտի՝ Քարթլիի համար»¹⁵: Այդ առումով Սմբատ Ա-ի հաջողություններն արձանագրել են հայ և վրաց հեղինակները, որոնցից «Քարթլիի մատյանի» շարադրողը Սմբատ Ա-ին կոչել է «տիեզերակալ»՝ արձանագրելով հայոց թագավորի՝ միջազգային ճանաչում ստացած տիտղոսը¹⁶: Այստեղ, իհարկե, բաց է մնում այն հարցը, թե ինչպե՞ս կարող էր 904 թ. Քարթլիին տիրելու և դրանով իսկ «տիեզերակալ» հռչակվելու համար պայքար սկսած Սմբատ Ա-ն արդեն իսկ կրել և այդպիսով «Քարթլիի մատյանի» հեղինակի կողմից Քարթլիի նվաճման ժամանակ հիշատակվել «միջպետական հարաբերություններում ճանաչման արժանացած տիեզերակալ» տիտղոսով, բայց անհրաժեշտ է փաստել, որ Սմբատ Ա-ն Վիրքին տիրել էր դեռևս գահակալության առաջին տարիներին¹⁷, երբ իրականում կարող էր հռչակվել «տիեզերակալ»: Ըստ որում, այդ ժամանակ՝ 891-894 թթ., իրավիճակը առավել քան բարենպաստ էր Սմբատ Ա-ի համար, քանի որ նրան հաջողվել էր հաղթահարել կենտրոնախույս ձգտումները¹⁸, առևտրական հարաբերություններ հաստատել Բյուզանդական կայսրության հետ¹⁹, նվաճել Հայաստանի շրջակա երկրները²⁰, առաջին գոտեմարտում՝ 894 թ. Դոդսի ձակատամարտում, պարտության մատնել Ատրպատականի ամիրա Ավշինին²¹ և նույն թվականին Համամին թագադրել որպես Աղվանից թագավոր²²: Պատահական չէ, որ, ըստ Անանուն Զրուցագրի՝ հենց այս շրջանում է,

13 Տե՛ս Մարգարյան Հ., նշվ. հոդվ., էջ 104:

14 Տե՛ս «Քարթլիի մատյան», թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Վ. Մարտիրոսյանի և Հ. Մկրտումյանի, «Լրաբեր» (հաս. գիտ.), 1989, N 9, էջ 66: Ի դեպ, այդ տիտղոսը «Քարթլիի մատյանի» թարգմանիչները բացատրել են որպես «աշխարհակալ»: Տե՛ս նույն տեղում, էջ 79, ծանոթ. 70:

15 Մարգարյան Հ., նշվ. հոդվ., էջ 105:

16 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 106:

17 «Յովհաննու Կաթողիկոսի Դրասխանակերտցույ Պատմութիւն Հայոց» (այսուհետև՝ Հովհաննես Դրասխանակերտցի), «Մատենագիրք Հայոց», հատ. ԺԱ., Ժ. դար, Պատմագրութիւն, Անթիլիաս-Լիբանան, ԵՊՀ հրատ., 2010, էջ 457:

18 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 446-448:

19 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 455-456:

20 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 457:

21 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 460-462:

22 Տե՛ս Եղիազարյան Ա., Հայոց Սմբատ Ա թագավորի կողմից Աղվանից և Կղարջքի իշխանների թագադրության հարցի շուրջ, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», «Հայագիտություն», 2011, 135.1, էջ 17-19:

որ Սմբատ Ա-ն «...մեծամտացաւ եւ անուանեաց զինքն Սըմպատ տիեզերակալ»²³:

Բացի այդ, մի կարևոր վավերագրում՝ Մշո Ս. Աղբերիկ վանքի կոնդակում, պահպանվել է նախկինում հետազոտողների կողմից աննկատ մնացած՝ Սմբատ Ա-ի անունից շարադրված հետևյալ տեքստը. «Ես Սմբատ Հայկազնի»²⁴ որդի Աշոտոյ, ... որ Տիեզերակալ կոչեցայ և տիրեցի Հայոց մինչեւ յԱսորիս»²⁵: Տեքստից բխում է, որ Սմբատ Ա-ն «տիեզերակալ» է հռչակվել նախքան Հայաստանից դեպի հարավ-արևմուտք՝ Ասորիք տարածվող երկրամասերին անդրադառնալը, թեև նույնիսկ Հայաստանի կենտրոնական հատվածում գտնվող ըմբոստ կայսիկների ամիրայությանը նա ավելի ուշ՝ արդեն X դ. սկզբին է զբաղվել²⁶:

Հարկ է նշել նաև, որ մեկ այլ արժեքավոր աղբյուրի՝ Պանդալեոն քահանայի հիշատակարանում պահպանված տեղեկությունները հնարավորություն են տալիս նորովի մենաբանելու «տիեզերակալ» տիտղոսի էությունը: Երկու տերերի՝ կայսրին ու Վասպուրականի թագավոր Աբուսահլ Համագասպ թագավորին (959-969 թթ.) ծառայող Պանդալեոն քահանան վերջինին համարում էր «երկրորդ տիեզերակալ»: Նրա կողմից 965 թ. գործուղվելով Կոստանդնուպոլիս՝ Պանդալեոնը գրում է. «Յամս Նիկիփորայ տիեզերակալի կայսեր Յունաց... եհաս ինձ տառապեալ Պանդալեոն և ոչ ըստ արժանեացն քահանայի, ...ի հրամանէ երկրորդ տիեզերակալի տեառն իմոյ աւագ Աբուսահլի Համագասպայ՝ արքայից արքայի մեծ պետութեանս՝ տանս Հայոց, գնալ զձանապարհս ուղեւորութեան...Կոստանդնուպոլիս...»²⁷: Հիշատակության մեջ «տիեզերակալ» է կոչված Բյուզանդիայի կայսրը, որին զուգահեռ Վասպուրականի թագավորը կոչվում է «երկրորդ տիեզերակալ»: Արդեն ցույց ենք տվել, որ Բյուզանդիան, հայոց թագավորության միասնությունը կազմալուծելու նպատակով, Աբուսահլ Համագասպին հույսեր էր ներշնչել՝ Գագիկ Արծրունու օրինակով նրան Հայաստանում գերակա ծանաչելու համար²⁸: Ուստի՝ «[երկրորդ] տիեզերակալ» տիտղոսը, որով Պանդալեոնը կոչում էր Վասպուրականի թագավորին, Հայաստանում գերակա արքայի տիտղոսն էր: Այս պարագայում, եթե իրոք կարելի է խոսել առաջին (Բյուզանդիայի կայսրը) և երկրորդ (հայ գահակալը) տիեզերակալների մասին, ապա պետք կարծել, որ

23 **Անանուն Ջրուցազոր** (կարծեցեալ Շապուհ Բագրատունի), Պատմութիւն, «Մատենագիրք Հայոց», Թ. հատոր, Թ. դար, Անթիլիաս-Լիբանան, 2008, էջ 1042:

24 Սմբատի Ա-ի՝ որպէս Հայկազնի (Հայկազունի) հանդես գալու հանգամանքը կարիք ունի առանձին հետազոտության:

25 **Գարեգին Ա. Կաթողիկոս**, Յիշատակարանք ծեռագրաց, հատ. Ա. (Ե. դարից մինչեւ 1250 թ.), Անթիլիաս, տպարան Կաթողիկոսութեան Հայոց Կիլիկիոյ, 1951, էջ 179:

26 Տե՛ս **Թովմա Արծրունի եւ Անանուն**, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, «Մատենագիրք Հայոց», ԺԱ. հատոր, Ժ. դար, «Պատմագրութիւն», Անթիլիաս-Լիբանան, 2010, էջ 275: Տե՛ս նաև **Մարգարյան Հ.**, նշվ. հոդվ., էջ 103:

27 **Ալիշան Ղ.**, Հայապատում. պատմութիւն Հայոց, հատ. Բ, Վենետիկ - ի վանս Ս. Ղազարու, 1901, էջ 122-123:

28 Տե՛ս **Եղիազարյան Ա.**, Աշոտ Գ Ողորմած. թագավոր հայոց, Եր., ԵՊՀ հրատ., 2020, էջ 77: Հայաստանում Գագիկ Արծրունու գերագահ ծանաչվելու վերաբերյալ տե՛ս **Yeghiazaryan A., Gagik Artsruni** – “King of Armenia and Georgia”, «Բանբեր հայագիտության», Եր., 2016, N 1, p. 79-85.

ինչպես «տիեզերակալ» տիտղոսով արտացոլում էր Բյուզանդիայի կայսեր կարգավիճակը մեծապետական մակարդակում, նույն այդ տիտղոսը արտացոլում էր հայոց թագավորի դիրքն այն տարածաշրջանում, որտեղ նա գերակա էր: Պատահական չէ, որ երբ բանը հասնում էր համեմատության, ինչպես Պանդակտոնի պարագայում էր, հայ տիրակալի առումով կիրառվում էր «երկրորդ տիեզերակալ» արտահայտությունը, որից կարելի է բխեցնել որոշակի աստիճանակարգ: Վերջինիս առումով հարկ է հիշել, որ Բյուզանդիայի կայսրը Սմբատ Ա-ին «նախախնամէր ... իբրեւ զորդի սիրելի»²⁹, իսկ հայոց թագավորն էլ հատուցում էր նրան «իբրեւ վեհագունի քան զինքն եւ հաւր հարազատի»³⁰: Նույն աստիճանակարգը և հարաբերությունները գործում էին նաև հայոց թագավորի և արխագաց ու վրաց թագավորների միջև: Դեռևս Աշոտ Ա-ն (887-891 թթ.) հասել էր նրան, որ արխագաց Կոստանդին թագավորը (893-922 թթ.) «անընդհատ յորդիութեան սակի գոլով, մտերմաբար պարտավճար միշտ նմա ի ծառայութիւն բերէր»³¹: Այնուհետև, երբ նույն արխագաց թագավորը 906 թ. ներխուժել էր Վիրք, վրաց թագավոր Ատրներսեհը համոզում էր նրան՝ «ոչ շամբուք մտաւք ընդ վեհսն (իմա՛ Սմբատ Ա – Ա.Ե.) քան զինքն հակառակիլ»³²: Ի վերջո, արդեն պարտություն կրած արխագաց թագավորը հնազանդորեն ծառայում էր Սմբատ Ա-ին «սակս հայրաբուն նախախնամութեան նորա առ նա»³³: Ինչ վերաբերում է վերոհիշյալ Ատրներսեհին, ապա Սմբատ Ա-ն 899 թ. նրան հռչակել էր վրաց թագավոր և «երկրորդ իւրոյ տէրութեանն...»³⁴: Կարելի է արձանագրել, որ արխագաց ու վրաց թագավորները հայոց թագավորի նկատմամբ ունեին նույն դիրքը (կրտսերի և ավագի, որդու և հոր), ինչ վերջինս՝ Բյուզանդիայի կայսեր նկատմամբ, թեև կախվածության աստիճանը հայոց և այսրկովկասյան տիրակալների միջև ակնհայտորեն շատ ավելի բարձր էր:

Ասվածի համատեքստում հարկ է հիշել նաև, որ Սմբատ Ա-ն համարվել (նաև կոչվել) է «բոլորից արեւելեայցս գլխաւոր»³⁵, որը, զուգահեռելով «տիեզերակալ» տիտղոսի կիրառության հետ բյուզանդական ու հայկական միջավայրերում, կարող ենք համադրել «երկրորդ տիեզերակալ» տիտղոսի հետ. ինչպես կայսեր համեմատությամբ հայ գահակալը կոչվել է «երկրորդ տիեզերակալ», այնպես էլ կայսրության ընդգրկած հսկա տարածություններում բնակվողների արքա-բասիլևսի կողքին հայոց թագավորը ընկալվել է որպես նրանից արևելք ընկած աշխարհագրական ավելի փոքր մի-

29 Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 481:

30 Նույն տեղում:

31 Նույն տեղում, էջ 444:

32 Նույն տեղում, էջ 482:

33 Նույն տեղում, էջ 483:

34 Նույն տեղում, էջ 471:

35 Նույն տեղում, էջ 528:

ջավայրի երկրների ու ժողովուրդների (վստահաբար, միայն քրիստոնյաների ընդգրկմամբ) գլխավոր:

Սմբատ Ա-ից հետո «տիեզերակալ» տիտղոսը, որոշ ընդմիջումից հետո, կապված սեփական գերագահությունը շեշտելով՝ Բագրատունի արքաների համար ջանքերի հետ, օրինաչափ կերպով տեղ է գտել նրանց տիտղոսաշարում³⁶: Դատելով առկա աղբյուրային նյութից՝ այն առկա էր Աշոտ Գ Ողորմածի (953–978 թթ.) տիտղոսաշարում: Ս. Ստեփանոս Նախավկայի վանքին 976 թ. տրված ընծայագրում արքան կոչված է «թագաւոր թագաւորաց ամենայն տիեզերաց»³⁷: Այս հյուսկեն տիտղոսում տեղ են գտել թե՛ Աշոտ Երկաթի շրջանից Բագրատունի արքաների համար հիմնականը դարձած «շահնշահ/թագավորների թագավոր»³⁸ և թե՛, փաստորեն, «տիեզերակալ» տիտղոսները:

Ի դեպ, Աշոտ Գ Ողորմածի վերաբերյալ հիշատակությունից կարելի է կարծիք կազմել «տիեզերակալ» տիտղոսի տարածքային ընդգրկման մասին: Ըստ էության, այդ տիտղոսը կրողը հանդիսանում էր «ողջ տիեզերքի» թագավորների թագավոր, իսկ աղբյուրներից հայտնի է, որ Բագրատունի արքաների՝ «թագավորների թագավոր» կամ «շահնշահ» տիտղոսը (ըստ Ասողիկի՝ «... Շահանշահ, այսինքն թագաւորաց թագաւոր»³⁹) կրողի իրավագործության սահմաններն ընդգրկում էին Հայաստանը և քրիստոնյա Այսրկովկասի երկրները՝ Վիրքն ու Աղվանքը⁴⁰: Ուրեմն, նույն աշխարհագրական սահմաններն էր ընդգրկում նաև «տիեզերակալ» տիտղոսը, որի «տիեզերք» բաղադրիչը, փաստորեն, վերաբերում էր Հայաստանին, Վիրքին ու Աղվանքին: Պատահական չէ, որ այդ տիտղոսն առաջին անգամ կրել է վերոհիշյալ երկրներին տիրող Սմբատ Ա թագավորը:

Կարևոր է նաև հիշելը, որ Սմբատ Բ-ն «տիեզերակալ» տիտղոսից բացի կրում էր նաև «Անիի շահնշահ» տիտղոսը⁴¹, որն, ի դեպ, Անիական շրջանի Բագրատունի այլ արքաների տիտղոսաշարում հիշատակված չէ, թեև վստահաբար գոյություն է ունեցել:

36 Տե՛ս **Սարգսյան Հ.**, նշվ. հոդվ., էջ 108–109:

37 Տե՛ս «Կալվածագրեր և տնտեսական այլ գործարքների վերաբերյալ արխիվային վավերագրեր (976, 981, 1432, 1564, 1614 և 1839 թ.թ.)», արակ I, առաջաբանով, ծանոթագրություններով և բառարանով: Կազմեց Հար. Աբրահամյան, Եր., Մատենադարան, 1941, էջ 5: Տե՛ս նաև **Տեր-Վարդանեան Գ., Սահակեան Զ.**, Խաչիկ Ա. Արշարունի կաթողիկոսի 976 թուականի կոնդակը՝ տրուած Դարաշամբի սուրբ Ստեփանոս Նախավկայի վանքին, «Էջմիածին», 2012, N 7, էջ 98:

38 Տե՛ս **Ստեփանոս Տարանեցի Ասողիկ.** Պատմութիւն տիեզերական (այսուհետև՝ Ասողիկ), «Մատենագիրք Հայոց», ԺԵ. հատոր, Ժ. դար, Պատմագրութիւն, գիրք Բ., Եր., ԵՊՀ հրատ., 2011, էջ 748. «[Աշոտ Երկաթը] զինքն անուանեաց Շահանշահ, այսինքն թագաւորաց թագաւոր»:

39 Նույն տեղում, էջ 748:

40 Տե՛ս **Վարդան Վարդապետ**, էջ 87: Հմմտ. **Ասողիկ**, էջ 748: Այդ տիտղոսը երբեմն կոչվել է «թագավոր թագավորաց/շահնշահ հայոց և վրաց»: Տե՛ս «Դիվան հայ վիճագրության», արակ I, Անի քաղաք, կազմեց Հ. Ա. Օրբելի, Ե., 1966, էջ 35, 48; **Ibn Zāfir**, Akhbār al-duwal al-munqati'a, ց. 1, Irbid, 1999, ց. 63; **Minorsky V.**, Studies in Caucasian History, London, Taylor's Foreign Press, 1953, p. 10.

41 Տե՛ս **Տեր-Պետրոսյան Ա.**, Հաղբատի արաբերեն արձանագրությունը և Բագրատունի թագավորների տիտղոսները, «Լրաբեր» (հաս. գիտ.), 1979, № 1, էջ 73–74:

Սմբատ Բ-ից բացի «տիեզերակալ» տիտղոսով հիշատակվում են նաև Գագիկ Ա-ն և Հովհաննես-Սմբատը⁴²: Հաշվի առնելով հատկապես վերջինի՝ «տիեզերակալ» կոչվելու պարագան, բոլորովին կարիք չկա փորձել ճշտելու այդ տիտղոսի համապատասխանությունը այն կողմ այս կամ այն Բագրատունի գահակալի վաստակի հետ⁴³: Թեև, ի դեպ, հանուն արդարության հարկ է շեշտել, որ Սմբատ Բ-ն այնքան էլ զերծ չէր ռազմաքաղաքական և մշակութային մեծագործություններից, ինչպես փորձել են ներկայացնել տարբեր ուսումնասիրողներ: Պետք է հիշել, որ նա 978 թ. Տայքի Դավիթ կուրապաղատի (961-1000/1001 թթ.) հետ մասնակցել է արխագական գահին Բագրատ Գ-ին հաստատելու պայքարին՝ դրանով իսկ իր խոշոր ներդրումն ունենալով արխագավրացական թագավորության ձևավորման գործում⁴⁴: Այնուհետև նա, իր հետ վերցնելով հայոց զորքը, մեկնել է Դավիթ կուրապաղատին ու վրաց Բագրատ Խն թագավորին օգնության՝ ընդդեմ Բագրատ Գ թագավորի, որի արդյունքում աջակցության համար ստացել է Սակուրեթ բերդը⁴⁵: Այս առումով լիովին հասկանալի է Ասողիկի այն վկայությունը, որ «... յաջողեցաւ գործ թագաւորին Հայոց Սմբատայ ի ներքնոց եւ յարտաքնոց»⁴⁶, ասել է, թե միայն ներքին հարցերում չէ, որ հաջողել է Սմբատ Բ-ն: Մյուս կողմից Անիի ընդարձակումը և կառուցապատումը Սմբատ Ա-ի օրոք այն աստիճանաբար վերածել է միջնադարի մասշտաբներով խոշոր՝ «տիեզերահռչակ» կամ «տիեզերական» քաղաքի⁴⁷, որն ակներևաբար մեծ ազդեցություն էր գործել ժամանակակիցների վրա: Պատահական չէ, որ Անիի Մայր տաճարի հարավային պատին Գագիկ Ա թագավորի կնոջ՝ Կատրանիդեի անունից փորագրված տեքստում [թվագրված հայոց 450 (1001) թվականով] Սմբատ Բ-ն կոչված է նաև «մեծ»։ «... զսուրբ կաթաղիկէս, զոր էր հիմնադրեալ մեծին Սմպատա...»⁴⁸:

2. Սմբատ Բ թագավորի գահակալության սկզբնավորումը և Անիի պաշտպանական նոր համակարգի ստեղծումը

Ըստ Ասողիկի՝ «Ջայսու ժամանակաւ մեռաւ թագաւորն Հայոց՝ արիւնեալն Աշոտ՝ ի ՆԻԶ (426) թուականին (մարտ, 977 թ.-մարտ, 978 թ. - Ա.Ե.), եւ ի նոյն աւուր թագաւորեաց Սմբատ՝ որդի նորա ամս ԺԳ (13 - Ա.Ե.)»⁴⁹:

42 Տե՛ս Մարգարյան Հ., նշվ. հոդվ., էջ 109: Հղումը՝ Սաղումյան Ս., Գագիկ Ա թագավորի նորահայտ արձանագրությունը, «Լրաբեր» (հաս. գիտ.), 1989, № 9, էջ 91-92; «Դիվան հայ վիմագրության», պրակ I, Անի քաղաք, էջ 48:

43 Տե՛ս Մարգարյան Հ., նշվ. հոդվ., էջ 109:

44 Տե՛ս Ասողիկ, էջ 805: Ճիշտ է՝ հեղինակը խոսում է արխագաց գահին հաստատված Սմբատի մասին, բայց ակնհայտ է վրիպակը, քանի որ խոսքը Բագրատ Բագրատունու մասին է:

45 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 806:

46 Ասողիկ, նույն տեղում:

47 Տե՛ս «Պատմություն Արիստակեսյ վարդապետի Լաստիվերտյոյ» (այսուհետև՝ Արիստակես Լաստիվերտի), Ի Վենետիկ, ի տպարանի Սրբոյն Ղազարու, 1901, էջ 125: Տե՛ս նաև նույն տեղում, ծանոթ. 2:

48 «Դիվան հայ վիմագրության», պրակ I, Անի քաղաք, էջ 35:

49 Ասողիկ, էջ 760:

Արդեն ցույց ենք տվել, որ Աշոտ Ողորմածի մահը վրա է հասել 978 թ. հունվարի 3-ին⁵⁰: «... ի նոյն աւուր թագաւորեաց» արտահայտությունը ցույց է տալիս, որ Սմբատը Բագրատունյաց գահին է բազմել հոր մահից անմիջապես հետո՝ անհապաղ («ի նոյն աւուր») կազմակերպված թագադրության արդյունքում:

Նախկինում արդեն առիթ ունեցել ենք անդրադառնալու պատմագիտության մեջ 1920-ական թթ. շրջանառված և 1970-ական թթ. թարմացված՝ Աշոտ Գ-ի օրոք գահակցության ինստիտուտի առկայության վարկածին, ըստ որի՝ Սմբատը նախքան 978 թ. միանձնյա թագավորելը 958 թվականից եղել է հոր՝ Աշոտ Գ-ի գահակիցը: Ցույց ենք տվել, որ այդ վարկածի հիմնավորման համար ներկայացվող փաստերն ու փաստարկները թյուրիմացության հետևանք են⁵¹: Այստեղ միայն նշենք, որ «Հայոց պատմության» նոր հրատարակված բազմահատորյակում այդ նույն վարկածը հիմնավորելու համար հղված է Անանիա Մոկացու «Յաղագս ապստամբութեանն տանն Աղուանից» երկը⁵², որտեղ, մասնավորաբար, վկայված է, թե 958 թ. հայոց արևելից կողմերի իշխաններն Աշոտ Գ-ի մոտ ուղարկելու համար ընտրեցին «զայր մի հոգեւոր...» Դավիթ անուն..., եւ առաքեն ի Շիրակ գաւառ, ի նստոցն լեալ տեառն Սմբատայ Հայոց թագաւորի, Շիրակավան կոչեցեալ»⁵³: Փաստորեն, վկայությունից փորձ է կատարվել բխեցնել, թե իբր Աշոտ Գ-ի օրոք Շիրակավանում նստում էր Սմբատ թագավորը, որը ոչ այլ ոք էր, եթե ոչ Աշոտ Գ-ի որդի Սմբատը, ուստի, եթե 958 թ. նա հիշատակված է որպես թագավոր, ուրեմն եղել է հոր գահակիցը: Իրականում Անանիա Մոկացու բերված տեղեկությունը միայն նշանակում է, որ Շիրակավանը նախկինում է եղել հայոց թագավոր Սմբատի նստոցը: «Լեալ»-ը ցույց է տալիս, որ այդպես է եղել Դավթի այցից առաջ, անկասկած, Սմբատ Ա թագավորի օրոք (891-914 թթ.): Այլապես, եթե խոսքը վերաբերեր Սմբատ Բ-ին, ապա լիովին բավարար կլիներ «ի նստոցն տեառն Սմբատայ Հայոց թագաւորի» շարադրանքը: Շիրակավանը նույնական է Երազգավորսին, որը, իրոք, եղել է Սմբատ Ա-ի տիրույթ-նստոցը: Հովհաննես Դրասխանակերտցին գրում է, որ «...չուէ, գայ, հասանէ ըստ համբաւոյն հասելոյ՝ Սմբատ որդի արքային (Աշոտ Ա-ի որդի

50 Ըստ «Յայսմաւորքի» Աշոտ Գ-ի հիշատակի (վախճանի) օրը նշվում էր մարտի 13-ին: Տե՛ս «Յայսմաւորք ըստ կարգի ընտրելագոյն օրինակի յայսմաւորաց Տէր Իսրայէլի», Կոստանդնուպօլիս, 1834, էջ 226: Ճիշտ էր Մ. Օրմանյանը, երբ առաջարկում էր ի տարբերություն «Յայսմաւորքի» 1834 թ. հրատարակիչների, որոնք հաշվարկը կատարել են անշարժ տոմարով և մարտի 13-ը նույնացրել մայիսի 20-ին, հաշվարկել շարժական տոմարով, քանի որ նրա մահվան շրջանում գործում էր հենց շարժական տոմարը: Այդպիսով ստացվում է հունվարի 3-ը: Տե՛ս **Օրմանյան Մ.**, նշվ. աշխ., § 779, սյուն 1129: Քանի որ ըստ ժամանակակից պատմիչ Ասողիկի Աշոտ Գ-ն երկրային կյանքին հրաժեշտ է տվել հայոց 426 թ. (մարտ, 977 թ.-մարտ, 978 թ. - Ա.Ե.), ապա ակնհայտ է, որ նրա մահը վրա է հասել 978 թ. հունվարի 3-ին:

51 Տե՛ս Եղիազարյան Ա., Գահաժառանգության խնդիրը Բագրատունյաց Հայաստանում և գահակցության վարկածը, «Էջմիածին», Պաշտոնական ամսագիր Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութեան Մայր Աթոռոյ Սրբոյ Էջմիածնի, 2015, ԺԲ, էջ 55-68:

52 Տե՛ս «Հայոց պատմություն», հատոր II, միջին դարեր (IV դար-ХVII դարի առաջին կես), գիրք երկրորդ (IX դարի կես-ХVII դարի առաջին կես), Եր., «Զանգակ» հրատ., 2014, էջ 55:

53 «Տեառն Անանիայի Հայոց կաթողիկոսի յաղագս ապստամբութեան տանն Աղուանից որ ընդ ժամանակս ժամանակս լեալ իցէ ծեռնադրութիւն արտաքոյ սուրբ Լուսաւորչի աթոռոյն», «Արարատ», 1897, Գ, էջ 144:

Սմբատը – Ա.Ե.), ի սեպհական կալուածս Երազգաւորից Շիրակաւան»⁵⁴: Ուստի պատահական չէ, որ պատմիչները, նկարագրելով Աշոտ Գ-ի մահը, նշում են, որ «ի նոյն ատուր (իմա՛ Աշոտ Գ-ի մահվան օրը – Ա.Ե.) թագաւորեաց Սմբատ՝ որդի նորա»⁵⁵, ինչը բացառում է Աշոտ Գ-ի և Սմբատ Բ-ի գահակցութիւնը:

Ըստ Ասողիկի՝ Սմբատ Բ-ի առաջին ձեռնարկներից մեկը Անիի նոր՝ Աշոտ Գ Ողորմածի օրոք կառուցված այսպես կոչված Աշոտաշէն պարսպից դուրս տարածվող թաղամասերն ընդգրկող պարսպի (գրականության մեջ Սմբատաշէն կոչված) կառուցումն էր, որի հստակ ժամանակը, ցավոք, նա չի նշում⁵⁶: Միջնադարյան միակ հեղինակը, որ Սմբատաշէն պարսպների կառուցման թվական է հիշատակում, հավանաբար, Մխիթար Անեցին է: Հեղինակի երկի 1983 թ. հրատարակության հավելվածում տեղ գտած «Պատմութիւն քաղաքին Յանւոյ» գրվածքում⁵⁷, մասնավորապես, նշված է. «Իսկ ի թագաւորելն ի վերայ Հայոց արքային Սմբատայ, հիմնադրէ կրկին պարսպ քաղաքին Յանւոյ, լիր արկեալ ի Ծաղկոցաց ձորէն մինչև Ախուրան գետ. ի թագաւորութեան Յունաց Վասլի չորրորդ ամին և Սմբատայ առաջին ամին, ի հայրապետութիւն Խաչկայ, ի թվին Հայոց ԴՃԻԸ (428 թ.՝ մարտ, 979 թ. – մարտ, 980 թ.)»⁵⁸: Տեղեկության մեջ ամեն ինչ հանգում է 979 թվականին. Վասիլ Բ-ի կայսրության (սկսած 976 թվականից) չորրորդ տարին 979 թվականն է ըստ տարիների հաջորդականության հաշվարկի դեպքում (976 թ.՝ առաջին տարի, ...979 թ.՝ չորրորդ տարի) և Սմբատ Բ-ի գահակալության առաջին տարին՝ ըստ տարեշրջանների հաշվարկի պարագայում (978 թ. հունվար–979 թ. հունվար): Սամվել Անեցին էլ, թեև թվական չի նշում, գրում է, որ «Իսկ եւ իսկ ընդ թագաւորելն Սմբատայ լիր արկեալ պարսպի քաղաքին Անոյ...»⁵⁹, այսինքն՝ ուղղակիորեն մատնանշում, թե պարսպի շինարարությունը սկսվել է Սմբատ Բ-ի՝ գահ բարձրանալուց անմիջապես հետո:

Չնայած վերոհիշյալին, պատմագիտության մեջ Սմբատաշէն պարսպների կառուցումը հազվադեպ է թվագրվել, կամ ներկայացվել է այնպես, կարծես թե հսկայածավալ պարսպի կառուցումը տեղի է ունեցել մեկ տարվա ընթացքում՝ 979 թ.⁶⁰ կամ 989 թ.⁶¹: Այս առումով միայն մանրամասները,

54 Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 446:

55 Ասողիկ, էջ 760: Վարդան վարդապետ, էջ 90 և այլք:

56 Տես Ասողիկ, էջ 760:

57 «Պատմութիւն քաղաքին Յանւոյ» վերնագրված երկը Մխիթար Անեցուն է վերագրել Գ. Աբգարյանը: Տես Աբգարյան Գ., Մատենագրական նորություններ, ՀՍՍՌ ԳԱ «Տեղեկագիր» հասարակական գիտությունների, 1964, N1, էջ 75-77:

58 Մխիթար Անեցի, Մատենա աշխարհավէպ հանդիսարանաց (այսուհետև՝ Մխիթար Անեցի), աշխատասիրութեամբ Հ. Մարգարյանի, Եր., Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1983, էջ 107:

59 Սամուէլ Անեցի եւ շարունակողներ, Ժամանակագրութիւն Ադամից մինչև 1776 թ., (աշխատասիրությամբ՝ Կ. Մաթևոսյանի), Եր., «Նաիրի» հրատ., 2014, էջ 178:

60 Տես Չամչեանց Մ., Պատմութիւն Հայոց ի սկզբանէ աշխարհի մինչև ցամ 1784, Վենետիկ, ի Ս. Ղազար, հատ Բ, 1785, էջ 851:

61 Տես «Հայ ժողովրդի պատմություն», Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., հատ. III, էջ 130, 371; Տես «Հայոց պատմություն», հատ. Բ, գիրք Բ, էջ 56; Հարությունյան Վ., Անի քաղաքը (միջնադարյան Հայաստանի քաղաքաշինության պատմությունից), Եր., Հայաստանի պետական հրատարակչություն, 1964, էջ 41; Կարապետյան Ս., Անի ՈՇ

որ «Հայոց պատմության» նոր բազմահատորյակում Սմբատաշեն պարսպի կառուցման 989 թվականի պնդման հիմնավորման համար հղում է կատարված Ատողիկի, Վարդան վարդապետի և Մխիթար Անեցու տեղեկություններին: Զարմանալիորեն դրանցից և ոչ մեկը հնարավորություն չի ստեղծում պարսպի կառուցումը Սմբատ Բ-ի գահակալության ավարտին տեղադրելու համար: Ատողիկը պարսպի շինարարության թվական, ինչպես նշվեց, չի հիշատակում, բայց պարսպի շինության մասին խոսում է անմիջապես Սմբատ Բ-ի գործունեության մասին շարադրանքը սկսելիս⁶², Վարդան վարդապետը գրում է, որ «... առնու զթագն երէց որդին Սմբատ, որ Տիեզերակալ կոչեցաւ. սա զմեծանիստ պարիսպն Անույ շինեաց...»⁶³, այսինքն՝ անմիջապես գահ բարձրանալուց հետո, Մխիթար Անեցին ևս նշում է, որ «Սմբատ, որդի Աշոտոյ՝ [ամս] ԺԳ: Սա պարսպէ զքաղաքն Անի ...»⁶⁴: «Հայոց պատմության» նոր բազմահատորյակի Բ հատորի Բ գրքի խնդրո առարկա հատվածի հեղինակ Վ. Վարդանյանը հղում է Մխիթար Անեցու երկի 1983 թ. հրատարակության հենց այդ հիշատակությանը⁶⁵, մինչդեռ, ինչպես տեսանք, նույն հրատարակության հավելվածում հրապարակված «Պատմութիւն քաղաքին Յանույ» գրվածքում առկա է պարսպի շինարարության սկզբնավորման թվականը՝ հայոց 428 թ. (մարտ, 979 թ.-մարտ, 980 թ.), որը, փաստորեն, անտեսված է:

Վերադառնալով դեպքերի ժամանակակից պատմիչ Ատողիկին՝ նշենք, որ նա պարսպի կառուցման թվական չի նշում, սակայն նրա ներկայացրած՝ Սմբատ Բ-ի գործողությունների շարքում սկզբում պարիսպների կառուցումն է, հետո՝ Կարսի Մուշեղ թագավորի (975-984 թթ.) հետ բախումը⁶⁶: Քանի որ Սմբատ Ա-ի գործունեության ժամանակագրության վերաբերյալ այլ աղբյուրներում տեղեկություններ չկան, մնում է վստահել Մխիթար և Սամվել Անեցիներին, ինչպես նաև Ատողիկի՝ իրադարձությունները ժամանակագրական հերթականությամբ ներկայացնելուն և նշել, որ պարիսպները սկսել են կառուցվել Սմբատ Բ-ի գահակալության սկզբին:

Արդ, անդրադառնալով Սմբատաշեն պարսպի շինարարությանը: Համաձայն Ատողիկի՝ «Սա (Սմբատ Բ-ն – Ա.Ե.) լիր արկեալ՝ պարսպափակ առնէ զպարիսպն Անույ, յԱխուրեան գետոյ մինչեւ ցծորն Ծաղկոցաց, կրով եւ վիմաւք մածուցեալ, մահարձանաւք եւ աշտարակաւք բրգանց, բարձրաբերձ պարսպեալ բացագոյն քան զհին պարիսպն յընդարձակութիւն քաղաքին, եւ մայրագերան դրամբք՝ երկաթագամ հաստահեղոյս բեւեռապինդ ամրացու-

(1050), Եր., «Բյուրակն», 2011, էջ 6; Հասրաթյան Մ., Անիի ճարտարապետությունը, «Պատմաբանասիրական հանդես», 2011, N 3, էջ 4-5 և այլն:

62 Տե՛ս Ատողիկ, էջ 760:

63 Վարդան վարդապետ, էջ 90:

64 Մխիթար Անեցի, էջ 67

65 Տե՛ս «Հայոց պատմություն», հատ. Բ, գիրք Բ, էջ 56:

66 Տե՛ս Ատողիկ, էջ 760:

ցեալ»⁶⁷: «Լիր արկեալ» արտահայտությունը նշանակում է «Լնուլ զխրամ կամ զփոս կամ զձոր և բարձրացուցանել», իսկ Ասողիկի «Սա լիր արկեալ՝ պարսպափակ առնէ զպարիսպն Անույ» հիշատակությունը մակաբերվում է որպես «Լիր արկեալ պարսպի քաղաքին Անույ»⁶⁸: Ասողիկի երկի աշխարհաբար թարգմանության մեջ այս հատվածը ներկայացված է «Սա (խմա՝ Սմբատը – Ա.Ե.) խրամն ամբողջությամբ լցնել է տալիս եւ պարսպապատում է Անի քաղաքը»⁶⁹, իսկ ռուսերեն թարգմանության մեջ՝ «Наполнив рвы, он вывел на них новую стену»⁷⁰ («լցնելով խրամը՝ նրա վրա նա նոր պարիսպ կառուցեց») ձևով: Ներկայացվածից բխում է, որ նոր պարսպի կառուցման համար նախատեսված տեղում տարածքը հարթ չէր, փոսեր ու, հնարավոր է՝ նաև պաշտպանական խրամներ կային, որոնք հարկ եղավ լցնել, իսկ այնուհետև հարթեցված տարածքում կառուցվեց մինչև օրս իր չափերով, հզորությամբ և գեղեցկությամբ բոլորին հմայող՝ Անիի մեծ կամ, ինչպես այն առավել հայտնի է, Սմբատաշեն պարիսպը:

Փաստորեն, նոր պարիսպը կառուցվել էր՝ ընդգրկելով քաղաքի՝ հին պարսպի պաշտպանությունից դուրս մնացած հատվածները կամ այսպես կոչված նոր քաղաքը՝ տարածվելով Ախուրյան գետից մինչև Ծաղկոցաձոր: Հին ու նոր պարիսպների հեռավորությունը կազմում էր շուրջ 720 մետր⁷¹, թեև Մատթեոս Ուռհայեցին այդ տարածությունը հավասարեցնում է մեկ նեւրնկեցի⁷²:

Ըստ Թ. Թորամանյանի հաշվումների՝ Սմբատաշեն պարսպի երկարությունը կազմել է 2500 մետրից ավելի, բարձրությունը կազմել է 8-10 մետր, իսկ լայնությունը մեկ մետր⁷³: Ինչ վերաբերում է պարսպի կառուցմանը, ապա, ըստ ականավոր ճարտարապետի՝ նման ծավալի շինարարական աշխատանքների համար անհրաժեշտ էր լինելու 5-10 տարի⁷⁴: Ըստ Մ. Բրոսեի՝ Սմ-

67 Նույն տեղում:

68 «Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի», հ. Ա (Ա-Կ), Եր., Երևանի համալսարանի հրատ., 1979, էջ 888: Պետք է հիշել, որ «լիր»-ը նշանակում է «լրումն», այլ խոսքերով՝ «Հող, քար ևն, որ ածած է մի տեղ՝ գետինը բարձրացնելու կմ փոքր լցնելու համար»: Որպես բառի կիրառման օրինակ բերված է հետևյալը. «Այստեղ երկաթուղին երկու կիլոմետր անցնում է լիրի վրայով» կամ «այստեղ բնական գետին չէ, այլ լիր է»: «Հայերեն բացատրական բառարան», կազմեց Ստ. Մախասեանց, հատոր երկրորդ (Զ-Կ), Եր., Հայկական ՍՍՌ պետական հրատ., 1944, էջ 200-201:

69 Տես Ստեփանոս Ասողիկ Տարոնեցի, Տիգրեական պատմություն, թարգմանությունը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները՝ Վ. Վարդանյանի, Եր., Երևանի համալսարանի հրատ., 2000, էջ 240:

70 «Всеобщая история Степаноса Таронского Асох'ика по прозванию» (писателя XI столетия), переведена с армянского и объяснена Н. Эминым, Москва, 1864, с. 130.

71 Տես Հարությունյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 31:

72 Տես Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 160:

73 Տես Թորամանյան Թ., Քաղաքաբներ Անիի իմ յիշատակարանից. Անի քաղաք թէ՛ ամրոց, «Ազգագրական հանդես», գիրք XXIII, 1912, № 2, էջ 6:

74 Տես Նույն տեղում, էջ 7: Պետք է նշել, որ Թ. Թորամանյանը կարծում էր, որ «Սմպատի ընդարձակ պարիսպը հիսուսային կողմի ձեռագործ խրամներով միասին ըստ ինքեան մի մեծագործություն է նահանգապետի մը չափ սահման և բնակչութիւն ունեցող թագաւորի մը համար» (նույն տեղում, էջ 6), ինչը իրականությանը չի համապատասխանում, քանի որ նա միայն Բագրատունյաց արքունի տիրույթները նկատի ունի, իսկ միայն դրանցով Անիի տիրակալի մասին տեսակետ արտահայտել՝ կնշանակի չնկատել շահնշահության տրամաբանությունը, երբ ենթակա թագավորությունների և իշխանությունների մարդկային ներուժը (հատկապես ռազմական) ըստ անհրաժեշտության ծառայեցվում էր ողջ թագավորության շահերին: Նման օրինակներ, ինչպես կտեսնենք, կան Սմբատ Բ թագավորի գահակալության շրջանում, երբ ենթակա թագավորությունների զորախմբերը միանում էին Սմբատ

բատ Բ-ն պարսպի շինարարությամբ զբաղվել է 8 տարի⁷⁵: Նույն կարծիքին էր նաև Թ. Հակոբյանը, ով համարում էր նաև, որ պարսպի շինարարությունն ավարտվել է 989 թ.⁷⁶: Այն կարծիքը, թե պարիսպը կառուցվել է մեկ տարում, դիտարկելով Թ. Թորամանյանի տեսակետի դիրքերից, անհնար էր: Ուստի հիմնվելով նշանավոր ճարտարապետի դիտարկման վրա՝ կարող ենք նշել, որ պարսպի կառուցումը պետք է սկսված լիներ Սմբատ Բ-ի գահակալության սկզբին: Այդ իսկ պատճառով Անիի պատմության ու մշակույթի վերաբերյալ բազմաթիվ հետազոտությունների հեղինակ Կ. Մաթևոսյանը, առանց թվական նշելու, գրում է, որ, հաջորդելով հորը՝ Աշոտ Գ-ին, Սմբատ Բ-ն «... նախ կառուցեց Անիի մեծ պարիսպը, ապա քաղաքի կենտրոնական մասում սկսեց Մեծ Կաթողիկե եկեղեցու կառուցումը»⁷⁷:

Սմբատաշեն պարսիսպը, հիրավի, հսկա նախաձեռնություն էր: Պարսպի ողջ երկարությամբ միմյանցից 10–20 մետր հեռավորության վրա կառուցվել էին բուրգեր (աշտարակներ), որոնք ունեին կիսաշրջանաձև կառուցվածք, բացառությամբ Իգաձորի և Գայլաձորի հատվածներում գտնվող բուրգերի, որոնց հատակագիծը քառակուսի էր: Անիի պարիսպները բաղկացած էին 80 բուրգից՝ չհաշված Աղջկաբերդի ու միջնաբերդի 4-ական և Աշոտաշեն պարսպի 6 բուրգերը⁷⁸: Միայն Սմբատաշեն պարիսպը ուներ 55 աշտարակ՝ հաշվառելով նաև բուն պարսպից 7–10 մետր հեռավորության վրա գուգահեռ ձգվող ավելի ցածր պարսպի շուրջ երկու տասնյակ աշտարակները⁷⁹: Բուրգերը երկհարկ կամ եռահարկ էին՝ հարկերը միմյանց կապող աստիճաններով: Պարիսպը ուներ 14 դարպաս և մուտք (անցում), որոնցից գլխավորներն էին Ավագ, Կարսի և Դվինի դարպասները: Դարպասներից յուրաքանչյուրը գտնվում էր երկու կիսաշրջանաձև աշտարակների միջև: Ավագ դարպասի վերևում Անի քաղաքի զինանշանն էր՝ հովազի բարձրաքանդակով⁸⁰: Դարպասները, ըստ Արիստակես Լաստիվերցու՝ երկաթից էին՝ պղնձե նիզերով (փակաղակ, սողնակ)⁸¹:

Ն. Մառը համարում էր, որ Սմբատաշեն պարիսպը եղել է կրկնակի, այսինքն՝ բաղկացած է եղել երկու զուգահեռ պարսպապատերից, ինչպես որ

Բ-ի զորքին և արշավանքի դուրս գալիս: Մյուս կողմից, Սմբատ Բ-ի արքունի տիրույթներն էլ, առանձին վերցրած, չի կարելի համեմատել «նահանգապետի մը» երկրամասի հետ, քանի որ իրականում հենց տիրապետած տարածքային և մարդկային ոչ փոքր ներուժն էր, որ նրա համար շարունակում էր կենտրոնական դիրք ապահովել ողջ Հայաստանում:

75 Տե՛ս «Օտար արքյուրները Անիի մասին (X-XIX դդ.)», Եր., ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2011, էջ 161:

76 Տե՛ս **Հակոբյան Թ.**, Անի մայրաքաղաք, Եր., Երևանի համալսարանի հրատ., 1988, էջ 114:

77 **Մաթևոսյան Կ.**, Անին մայրաքաղաք և կաթողիկոսանիստ, «Պատմաբանասիրական հանդես», 2008, № 3, էջ 6:

78 Տե՛ս **Mapp H.**, Ани: книжная история города и раскопки на месте городища, Л.-М., "ОГИЗ-СОЛЭКГИЗ", 1934, с.

79: **Հարությունյան Վ.**, նշվ. աշխ., էջ 43; **Մնացականյան Ս.**, Վարպետաց վարպետներ՝ Մանուել. Տրդատ. Մոմիկ, Եր., ՀԱՍՀ ԳԱ հրատ., 1982, էջ 100:

79 Տե՛ս **Mapp H.**, նշվ. աշխ., էջ 79:

80 Տե՛ս **Հարությունյան Վ.**, նշվ. աշխ., էջ 43; **Հասրաթյան Մ.**, Անիի ճարտարապետությունը, «Անին միջնադարյան Հայաստանի քաղաքական և քաղաքակրթական կենտրոն» (միջազգային գիտաժողովի զեկուցումների ժողովածու), Եր., ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2012, էջ 34-35:

81 Տե՛ս **Արիստակես Լաստիվերցի**, էջ 127:

մինչև օրս պահպանվել է⁸²։ Նրա տեսակետի վրա ազդել է այն իրողությունը, որ երկու զուգահեռ պարսպաշարերում գործածվել են նույն տեսակի և գույնի քարեր, ինչպես նաև առկա է նույնատիպ շարվածք⁸³։ Սակայն Աստղիկը կրկնակի պարիսպների կառուցման մասին հիշատակություն չունի։ Սմբատաշեն պարսպի կառուցման ժամանակի վերաբերյալ միակ տեղեկությունը հայտնող «Պատմութիւն քաղաքին Յանոյ» երկում հիշատակված է, որ «... [Սմբատը] հիմնադրէ կրկին պարիսպ քաղաքին Յանոյ»⁸⁴, որից կարևոր հետևություններ են ծնվում։ «... հիմնադրէ կրկին պարիսպ» արտահայտությունը կարելի է բացատրել երկու ձևով՝ «հիմնադրեց երկրորդ պարիսպը» կամ, որ ավելի հավանական է՝ «հիմնադրեց զույգ պարիսպը», քանի որ «կրկին»-ը գրաբարում ունեցել է թե՛ «երկրորդ», թե՛ «զույգ» իմաստները⁸⁵։ Նման պարագայում կարող ենք համարել, որ կա՛մ Սմբատ Բ-ի կառուցած պարիսպը բաղկացած էր երկու զուգահեռ պարսպապատերից, կա՛մ հիմնական պարսպի դիմացի ավելի ցածր պատը կառուցվել է հետագայում, իսկ «Պատմութիւն քաղաքին Յանոյ» երկի հեղինակը, ակնհայտաբար լինելով երկու պարիսպներին, դրանց կառուցումը վերագրել է Սմբատ Բ-ին, քանի որ վերջինիս հզոր ու գեղեցիկ պարիսպների փառքը գովերգվում էր նաև հետագա դարերում՝ ազդելով ավելի ուշ ստեղծագործած հեղինակների վրա։ Սակայն, առավել հավանական է թվում, որ Սմբատաշեն պարիսպն ի սկզբանե բաղկացած է եղել զույգ պարսպապատերից, որոնք հետագայում վերակառուցվել ու ամրապնդվել են⁸⁶։ Պատահական չէ, որ բյուզանդացի հեղինակ Միքայել Ատտալիատեսը, խոսելով սելջուկների կողմից Անիի գրավման մասին, տպավորված Անիի պարիսպներով, գրում է, որ քաղաքը «պաշտպանված է հսկայական, հզոր պարիսպներով»⁸⁷։

Հավելենք, որ, դատելով որոշ տվյալներից, պարիսպներից այն կողմ քաղաքը եզերված էր ջրով լցված խորը խրամով, ինչը քաղաքը դարձնում էր լիովին անառիկ։ Իբն ալ-Ասիրը պատմում է, որ 1064 թ. սելջուկների Ալի Արսլան սուլթանի գործը պաշարեց Անին, սուլթանը «տեսավ, որ ամուր և խիստ անառիկ քաղաք է։ ... Ճանապարհը դեպի քաղաք գնում էր մի խրամատի միջով, որի վրա պինդ քարից պարիսպ կար»⁸⁸։ Մեկ այլ աղբյուրի՝ Ահմադ իբն Մուհամմադ ալ-Ջաֆֆարի տվյալների համաձայն, երբ Ալի Արսլանն իր որդի Մելիքշահին ուղարկեց հնազանդեցնելու վրաց թագավորությունը, սելջուկ

82 Տե՛ս Mapp H., նշվ. աշխ., էջ 78։

83 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 84-85։

84 Մխիթար Անեցի, էջ 107։

85 «Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի», հատ. Ա (Ա-Կ), էջ 1134։

86 Տե՛ս Mapp H., նշվ. աշխ., էջ 78։

87 «Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին», 17, «Բյուզանդական աղբյուրներ», Բ, Միքայել Ատտալիատես, Պատմություն, թարգմանություն բնագրից, ծանոթագրություններ՝ Ա. Տեր-Ղևոնդյանի, Եր., Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1981, էջ 217-220։

88 «Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին», 11, «Արաբական աղբյուրներ», Բ, Իբն ալ-Ասիր (այսուհետև՝ Իբն ալ-Ասիր), թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Հ. Բարթիկյանի, Եր., Պատմության ինստիտուտ, 2015, էջ 42։

արքայազնը, հասնելով Անի և տեսնելով քաղաքի անառիկությունը, հուսահատվեց այն գրավելուց, սակայն հետո նավակներ կառուցել տվեց ու ջրով լցված խրամով անցկացրեց զորքի մի մասը՝ հասնելով քաղաքի պարսպին⁸⁹։ Փաստորեն, Սմբատաշեն պարիսպը դրսից եզերող ջրով լցված խրամը այնքան լայն ու խորն էր, որ այն կարելի էր հաղթահարել միայն նավակների միջոցով։ Այդ խրամի հետքը ժամանակին նկատել էր Ն. Մառը՝ մատնանշելով դրա պեղման անհրաժեշտությունը⁹⁰։

Քանի որ Սմբատաշեն պարիսպը լավագույնս նախագծված էր, երբեմն հետազոտողների կողմից բարձրացվել է դրա ճարտարապետի հարցը։ Ըստ Ս. Մնացականյանի՝ Տրդատ ճարտարապետն Անիի Մայր տաճարից բացի նախագծել է նաև Սմբատաշեն պարիսպի շինարարությունը և ղեկավարել կառուցման ընթացքը, որի ավարտին սկսվել է Անիի Մայր տաճարի կառուցումը⁹¹։ Եթե ճիշտ է այդ տեսակետը, իսկ այն ժխտող որևէ փաստ չկա, ապա կարող ենք նշել, որ մոտ 989 թ. դրությամբ, երբ դրվում էր Անիի Մայր տաճարի հիմքը⁹², Սմբատաշեն պարսպի կառուցումն արդեն ավարտվել էր։ Ուստի ճիշտ էր Թ. Թորամանյանը, որ պնդում էր, որ պարսպի շինարարությունը տևել է 5-10 տարի։ Ինչ վերաբերում է Ս. Մնացականյանին, ապա նա, քննության առնելով Անիի հատակագիծը, եկել է այն հիմնավոր տեսակետին, որ քաղաքի ընդարձակմամբ ի հայտ էր եկել Ախուրյան գետի կողմից Անի եկող առևտրական ճանապարհների համար անցումներ ստեղծելու անհրաժեշտություն։ Եվ Ախուրյանի վրա ձգվող կամուրջները հարմարեցվել են քաղաքի պաշտպանական համակարգին, և թշնամու հարձակման դեպքում դրանց շարժական տախտակամածերի առկայությունն ըստ անհրաժեշտության կամուրջները դարձնում էր անանցանելի։ Նշելի է նաև այն, որ առավել նշանավոր կամրջով քաղաք մտնող ճանապարհը հասցնում էր Մայր տաճարի հրապարակ։ Նոր պարսպի ու պաշտպանական հնարավորություններով օժտված կամուրջների առկայությունը, ինչպես նաև ամենամեծ կամրջով քաղաք մտնող ճանապարհի՝ Մայր տաճար հասնելը Ս. Մնացականյանին հիմք են տվել կարծելու, որ գործել է մի ամբողջական քաղաքաշինական համակարգ, ասել է՝ Սմբատ Բ-ի օրոք այդ ամենը նախագծվել ու կառուցվել է որպես մեկ ամբողջություն, և ողջ գործընթացը ղեկավարվել է մեկ մարդու կողմից, ով ոչ այլ ոք էր, եթե ոչ դարաշրջանի ամենանշանավոր ճարտարապետը՝ Տրդատը⁹³։ Վերջինս, անկասկած, մշակել էր նաև մայրաքաղաքի քաղաքաշինական ընդհանուր ուրվագիծը՝ որոշելով գլխավոր փողոցի ուղղությունը, որը,

89 Աղբյուրի պարսկերեն տեքստից մեջբերումը և թարգմանությունը տես **Mapp H.**, նշվ. աշխ., էջ 26-27։

90 Տես **Mapp H.**, նշվ. աշխ., էջ 79։

91 Տես **Մնացականյան Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 100։ Տես նաև **Առնյան Պ.**, Ճարտարապետ Տրդատ Անեցին և իր գործերը, «Էջմիածին», պաշտոնական ամսագիր Հայրապետական Աթոռի Ս. Էջմիածնի, 1949, N 1-2, էջ 55։

92 Տես «Հայ ժողովրդի պատմություն», Հայկական ՍՍՀ ՊՀ հրատ., հատ. III, էջ 387։

93 Տես **Մնացականյան Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 101-103։ Կարևոր է նշել, որ այդ կամուրջը Սմբատ Բ-ի ժամանակներին է վերագրում նաև Թ. Թորամանյանը։ Տես **Թորամանյան Թ.**, նշվ. հոդվ., էջ 8։

գալով Սմբատաշեն պարսպի գլխավոր մուտքից, քաղաքը բաժանում էր երկու մասի՝ արևելյան ու արևմտյան: Արևելյան հատվածում կենտրոնական տեղ էր վերապահված Մայր տաճարին⁹⁴, որի շինարարությունը Ասողիկը չի առանձնացնում պարսպի շինարարությունից, քանի որ նրանք, փաստորեն, սերտորեն առնչվում էին միմյանց⁹⁵:

Նշվածի համատեքստում կարևոր է նաև Մ. Օրմանյանի տեսակետն այն մասին, որ թեև Անիում Սմբատ Բ-ի օրոք կառուցված շինությունները հիշատակված չեն, բայց «անտարակոյս է թե մինչև հիմա երեցող եկեղեցիներու և ապարանքներու մնացորդներէն մեծ մասը անոր (Սմբատ Բ-ին - Ա.Ե.) պետք է վերագրուի»⁹⁶: Ճիշտ է, այս տեսակետը ակնհայտորեն չափազանցնում է Սմբատ Բ-ի վաստակը, քանի որ այնտեղ ծավալուն շինարարություն է իրականացվել Սմբատ Բ-ի հաջորդների օրոք, սակայն ակնհայտ է, որ Աշոտ Գ-ի օրոք կառուցված պարսպի (Աշոտաշեն) ու Սմբատաշեն պարիսպների միջև ընկած տարածքում Սմբատ Բ-ի օրոք ծավալուն կառուցապատումներ են իրականացվել: Ի դեպ, Ն. Մառը, պեղումներ իրականացնելով Անիում, եկել էր այն հիմնավոր եզրակացությանը, որ Անիի նոր հատվածում քաղաքային կյանքը ծնունդ է առել ու զարգացել շատ ավելի վաղ, քան Սմբատաշեն ու Աշոտաշեն պարիսպների շինարարությունը, ինչի վկայությունն են Ս. Առաքելոց եկեղեցու շրջակայքում հայտնաբերված՝ Կամսարականների Ժամանակաշրջանի հնությունները (V-VII դդ.)⁹⁷: Սակայն այս իրողությունը որևէ կերպ չի խաթարում Ս. Մնացականյանի տեսակետն այն մասին, որ քաղաքի այդ հատվածի հատակագիծը նախագծել է Տրդատ ճարտարապետը:

Փաստորեն, կարելի է ընդգծել, որ Սմբատ Բ-ի օրոք պարզապես նոր պարիսպներ չեն կառուցվել, այլ ստեղծվել է ամբողջական պաշտպանական համակարգ, որով քաղաքը դարձել է լիովին անառիկ:

Ինչ վերաբերում է Անիի Մայր տաճարի կառուցմանը, որը, փաստորեն, կազմում էր Սմբատ Բ-ի Ժամանակ Անիի ընդարձակման ու կառուցապատման մեծ քաղաքաշինական նախագծի մի մասը, ապա, ըստ Ասողիկի՝ նոր պարսպից ներս Սմբատ Բ-ն «Արկանե՛ հիմն եւ մեծաշէն եկեղեցոյն ի նոյն քաղաքին Անոյ ի ձեռն ճարտարապետին Տրդատայ, որ զկաթողիկոսարանին եկեղեցին շինեաց յԱրգինայ»⁹⁸: Դժվար է ասել, թե հատկապես ե՞րբ է սկսվել Մայր տաճարի շինարարությունը, բայց հայտնի է, որ Սմբատ Ա-ի օրոք նրա կառուցումը չհաջողվեց ավարտին հասցնել, ուստի դրանով զբաղվեց Գագիկ Ա-ի (գահա-

94 Տե՛ս **Մնացականյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 103:

95 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 101:

96 Տե՛ս **Օրմանյան Մ.**, նշվ. աշխ., § 780, սյուն 1130:

97 Տե՛ս **Mapp H.**, նշվ. աշխ., էջ 79:

98 **Ասողիկ**, էջ 760:

կալության սկիզբը՝ 990 թ.) կինը՝ Կատրանիդե թագուհին⁹⁹: Սակայն, քանի որ Մայր տաճարը կառուցվել է Աշտուաշեն պարիսպներից դուրս, անհնար է, որ այն հիմնադրվեր նախքան Սմբատաշեն պարիսպների կառուցումը: Հետևաբար, Մայր տաճարի կառուցումը պետք է սկսվեր Սմբատաշեն պարսպի շինարարության ավարտից հետո, հավանաբար, 980-ական թթ. երկրորդ կեսին (գուցե հենց 989 թ.¹⁰⁰), բայց ոչ ուշ, քանի որ նրա հիմնադիր Սմբատ Բ-ն վախճանվել է 990 թ.: Մայր տաճարի հիմնարկերը 989 թ. տեղի ունենալու հիմնավորման համար կարելի է նշել այն իրողությունը, որ տաճարի ճարտարապետ Տրդատը այդ ժամանակ՝ երկրաշարժի հետևանքով Կոստանդնուպոլսի Ս. Սոֆիայի տաճարի վնասվելուց հետո, մեկնել էր կայսրության մայրաքաղաք՝ կազմակերպելու վերականգնման աշխատանքները¹⁰¹: Ըստ Ասողիկի՝ հայոց 438 թ. քաղոց ամսվա 15-ին (989 թ. օգոստոսի 5) գիսաստղ երևաց, որից մի քանի օր անց էլ (օգոստոսի 15) Բյուզանդիայում տեղի ունեցավ ավերիչ երկրաշարժը՝ վնասելով Ս. Սոֆիայի տաճարը: Փաստորեն, երկրաշարժը տեղի է ունեցել 989 թ., և Տրդատը Կոստանդնուպոլիս է մեկնել, ամենայն հավանակալությամբ, նույն թվականին: Նրա տաղանդի շնորհիվ Ս. Սոֆիայի տաճարը «գեղեցկապէս շինեցաւ պայծառ քան զառաջինս»¹⁰²: Անկասկած, նրա մեկնելու պահին արդեն տեղի էր ունեցել Անիի Մայր տաճարի հիմնարկերը, քանի որ, ըստ Ասողիկի՝ նրա հիմքը դրվել է հենց Տրդատի կողմից¹⁰³, նախապատրաստելով, անշուշտ, նաև նախագիծ-մանրակերտը, ինչպես դա արել է քիչ անց Ս. Սոֆիայի տաճարի պարագայում. «տայ գաւրինակ շինուածոյն, իմաստուն հանձարով պատրաստեալ զկաղապարս կազմածոյն եւ սկզբնաւորեալ զշինելն ...»¹⁰⁴: Փաստորեն, Տրդատի՝ Բյուզանդիա մեկնելու կապակցությամբ, Անիի Մայր տաճարի կառուցումը ժամանակավորապես ընդհատվել է:

Ինչ վերաբերում է Կիրակոս Գանձակեցու այն տեղեկությանը, թե Սմբատ Բ-ն Անիի Մայր տաճարի կառուցումը «ոչ կարաց աւարտել, զի եհաս նմա վախճան մահու»¹⁰⁵, որը համապատասխան տեսակետի հիմք է դարձել պատմագիտության մեջ¹⁰⁶, ապա այն, ամենայն հավանականությամբ, հետին թվով կատարված դիտարկում է, քանի որ շինարարությունն ընդհատվել է, ինչպես պարզվեց, 989 թ.՝ տաճարի նախագծող ճարտարապետ Տր-

99 Տե՛ս «Դիվան հայ վիմագրության», պրակ I, Անի քաղաք, էջ 35. «... եւ Կատրանիդէ հայոց թագուհի, ...հրամանաւ առն իմո Քազկա շահանշահի շինեցի զսուրբ կաթողիկէս, զոր էր հիմնադրեալ մեծին Սմայատա ...»: Ասողիկ, էջ 808. «... կին նորա (Քազիկ Ա-ի – Ա.Ե.) Կատրանիդէ թագուհի ... շինեաց զհիմնարկեալ եկեղեցին Սմբատայ ...»:

100 Տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», Հայկական ՍՍՀ ՊԱ հրատ., հատ. III, էջ 387; Մաթևոսյան Կ., Անի. Եկեղեցական կյանքը և ծեսագրական ժառանգությունը, Էջմիածին, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, 1997, էջ 164:

101 Տե՛ս Грен А., Династия Багратидов в Армении, «Журнал министерства народного просвещения», часть ССХС, С.-Петербург, 1893, ноябрь, с. 107.

102 Ասողիկ, էջ 804-805:

103 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 760:

104 Նույն տեղում, էջ 805: Հայ ճարտարապետի կողմից 992 թ. Ս. Սոֆիայի տաճարի գմբեթի կառուցումը հիշատակված է բյուզանդական ժամանակագիրների կողմից: Տե՛ս Հասրաթյան Մ., Անիի ճարտարապետությունը, էջ 12-13:

105 Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն Հայոց, աշխատասիրությամբ Կ. Ա. Մելիք-Օհանջանյանի, Եր., Հայկական ՍՍՌ ՊԱ հրատ., 1961, էջ 88:

106 Տե՛ս Օրմանեան Մ., նշվ. աշխ., § 780, սյուն 1130; Լեո, նշվ. աշխ., էջ 592; Լևոնյան Գ., նշվ. հոդվ., էջ 57; Հասրաթյան Մ., Անիի ճարտարապետությունը, էջ 12 և այլն:

դատի՝ Կոստանդնուպոլիս մեկնելու պատճառով, իսկ Սմբատ Բ-ն վախճանվել է 990 թ.: Իսկ Տրդատը կարողացավ հայրենիք վերադառնալ միայն Սմբատ Բ-ի մահից հետո:

Անին իր նոր պարիսպներով և օրեցօր ավելացող հոյակերտ շինություններով հսկայական տպավորություն գործեց ժամանակակիցների վրա, ուստի պատահական չէ, որ այն հայտնի դարձավ որպես «տիեզերահռչակ» կամ «տիեզերական» քաղաք:

3. Տաշիրքի (Տաշրաց) թագավորության¹⁰⁷ ստեղծումը

Սմբատ Բ-ի գահակալության առաջին շրջանի գործունեության լուսաբանման առումով կարևոր է անդրադառնալ Տաշիրքի թագավորության ստեղծման ժամանակին ու հանգամանքներին: Այդ մասին արժեքավոր տեղեկություններ է պարունակում Սանահինի վանքին արքայի անունից տրված՝ հայոց 428 թ. (մարտ, 979 թ. – մարտ, 980 թ.) հրովարտակը: Վերջինով Սմբատ Բ-ն տալիս էր «վիճակ եւ երկիրս զայս Սանահինիս զամենայն երկիրն Տաշրաց՝ զՎերին եւ զՆերքին, մինչ ի լեառն Բագում, յայսկոյս եւ յալյնկոյս, մինչեւ ի սահմանս Գուգարաց աշխարհին եւ մինչ ի սահմանս Տիխլեյաց եւ Վրաց, եւ ի սահմանս Նիգ գաւառի եւ մինչեւ ի սահմանս Կայենոյ, եւ զսահմանս Ծաղկոցաց, մինչ ի սահմանս Տան Շիրակայ»¹⁰⁸: Հոգևոր վիճակի ընդգրկած «Տաշրաց երկրի» սահմանները, որոնք, ինչպես կտեսնենք, նույնական էին Սմբատ Բ-ի կրտսեր եղբայր Գուրգենի գլխավորությամբ հիմնադրված Տաշիրքի թագավորության սահմաններին, ներկայացված են շատ հստակ և որոշակի. դրանցում ընդգրկված էին Այրարատի ծայր հյուսիսարևելյան հատվածը (Նիգ գավառի հյուսիսային հատվածը՝ «հայսկոյս Բագումը» և, ամենայն հավանականությամբ, նաև Վարաժնունիք գավառի հյուսիսային մասը՝ մինչև Ծաղկոցաց-Ծաղկունյաց լեռները) և Գուգարքի ողջ արևելյան հատվածը՝ Կանգարքից մինչև Շամշուղե ամրոցը հյուսիսում, և Կայան բերդը՝ Աղստև գետի հովտում տարածվող համանուն գավառակով՝ արևելքում¹⁰⁹: Ասվածին համահունչ է Վարդան վարդապետի այն հաղորդումը, որ Սմբատ Բ-ի եղբայր Գուրգենը «ժառանգէ զՏաշիր Սևորդովքն Ձորոյգետին. և զԿայեն և զԿայծոն, զԽորխոռունիք՝ որ ի Խոնայ շինեցաւ, որ է Խոշոռնիս և Խոռակերտ, և զԲագունիք՝ որ է Բագկերտ ի գա-

ՎԷՆ ՀԱՄԱՆԿԱՅԿԱԿԱՆ ԽԱՆՈՒՆ, ԺԲ (ԺԸ) ԿՊԱՐԻ, ԹԻՎ 4 (72), ԽՈԿԱՐԵՆԵՐ-ՂԵԿԱՐԵՆԵՐ, 2020

107 Պատմագիտության մեջ երբեմն կոչվել է «Տաշիր-Ձորագետի թագավորություն», որով փորձ է կատարվել անվանման մեջ ներկայացնել թագավորության աշխարհագրական ընդգրկումը, կամ «Լոռիի թագավորություն» (տես հղված թեմատիկ գրականությունը), իսկ պատմիչների երկերում նաև՝ «Աղվանից թագավորություն» (տես, օրինակ, Մատթեոս Ուռայեցի, էջ 22):

108 «Յիշատակարան Սանահնոյ վանից (Սանահինի քեօթուկը)», աշխատասիրութեամբ՝ Պ. Մուրադեանի, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի հրատարակչություն, Ս. Էջմիածին, 2007, էջ 67-68:

109 Տես Մաթևոսյան Ռ., Կայան բերդի և գավառի տեղադրությունը, «Լրաբեր» (հաս. գիտ.), 1972, N 2, էջ 53-62:

ւառն Տաշրայ»¹¹⁰: Հաղորդումից պարզ է, որ Գուրգենի թագավորության հյուսիս-սային և արևելյան սահմանները հիմնականում համապատասխանում էին Սմբատ Բ-ի հրովարտակում մանրամասնորեն նկարագրված հոգևոր վիճակի սահմաններին: Անանուն ժամանակագրություններից մեկում նշված է, որ «Գուրգէն (իմա՝ Տաշիրքի առաջին թագավորը – Ա.Ե.) տիրէ Գոգարացոց կողմանս սկսեալ ի Գագայ, Խառայ մինչև ի դուռն Տփխեաց»¹¹¹, որն առնվազն հյուսիսային սահմանի առումով համապատասխանում է Սանահինի հիշատակարանի հաղորդած տվյալներին:

Տաշիրքի թագավորության հիմնադրման նշանակությունը չի կարելի թերագնահատել, քանի որ դրանով հերթական բաժանման էին ենթարկվում Բագրատունյաց արքունի և տոհմական տիրույթները: Եթե Աշոտ Գ-ի օրոք դրանցից բաժանվել էր նրա արևմտյան հատվածը, որտեղ ստեղծվել էր Կարսի թագավորությունը, ապա այժմ՝ նաև հյուսիսարևելյանը: Ի դեպ, հույժ էական է հիշելը, որ ըստ «Թագաւորք վերջինք Բագրատունիք» կոչված ժամանակագրության՝ Աշոտ Գ-ի որդիներ Սմբատը, Գուրգենը և Գագիկը «... համական սիրով երիս բաժանեն զթագաւորութիւնն՝ հայրագլուխ»¹¹² առնելով զՍմբատ»¹¹³, ինչը նշանակում է, որ Բագրատունիների տիրույթները բաժանվել են երեք եղբայրների միջև: Բայց, եթե Գուրգենի ստացած հողերը հիշատակվում են, ապա Գագիկի ստացած տիրույթների մասին տեղեկություններ չկան: Ըստ որում, ճիշտ է՝ խոսվում է թագավորության և ոչ թե Բագրատունյաց տիրույթների բաժանման մասին, սակայն հավանական չէ, որ բաժանման մեջ տեղ գտնեին այլ տոհմերին՝ Արծրունիներին, Սյունիներին և այլոց պատկանող տարածքները, ինչն ակնհայտ է Գուրգենի ստացածից, որում ընդգրկված էին հատվածներ բացառապես Բագրատունիների տոհմական և արքունի տիրույթներից: Գագիկի պարագային կանդառադառնանք այլ ուսումնասիրությամբ, քանի որ այն առանձնահատուկ է, իսկ այժմ քննության առնենք Տաշիրքի թագավորության ստեղծման հարցը:

Պատմիչներից Տաշիրքի թագավորության հիմնադրման մասին տեղեկություններ է պահպանել միայն Մխիթար Այրիվանեցին՝ այդ իրողությունը թվագրելով 981 թվականով. «Աստ եղև սկիզբն թագաւորելոյ Բագրատունեաց ի վերայ Վրաց, զի Գուրգէն ի Վիրս և Սմբատ եղբայր նորա ի Հայս թագաւորեցին»¹¹⁴: Ակնհայտ է, որ խոսքը Աշոտ Գ-ի որդի Գուրգենի թագավորելու մասին է, թեև սխալմամբ նրան վերագրված է Վիրքում թագավորելը:

110 Վարդան վարդապետ, էջ 90: Հեղինակի թվարկած բերդերից Կայանը գտնվում էր Ձորուփորում, Կաջոնը՝ Ձորագետի հատվածում, Խոժոռնին՝ Ծորուփորում, Բազկերտը՝ Տաշիրքում: Տե՛ս Հովհաննիսյան Ս., Հայաստանի բերդերը, Կենտրոն, 1970, էջ 533-588:

111 «Մանր ժամանակագրություններ XIII-XVIII դդ.», հատ. II, էջ 501:

112 «Հայրագլուխ» կնշանակի «Իբրև հայր խնամակալող, խնամակալ»: Տե՛ս «Հայերեն բացատրական բառարան», կազմեց Ստ. Մախաեսեանց, հատոր առաջին (Ա-Ե), Եր., Հայկական ՍՍՌ պետական հրատ., 1944, էջ 40:

113 «Մանր ժամանակագրություններ XIII-XVIII դդ.», հատ. II, էջ 501:

114 «Մխիթարայ Այրիվանեցոյ պատմութիւն Հայոց», ի լոյս ընծայեաց Մ. Էմին, Մոսկվա, 1860, էջ 56: «Մխիթարայ Այրիվանեցոյ Պատմութիւն ժամանակագրական», ի լոյս ընծայեաց Բ. Պ., Ս. Պետերբուրգ, 1867, էջ 71:

Դեռևս Մ. Չամչյանը Գուրգենի թագավորելը թվագրում էր 982 թ.՝ այն կապելով Սմբատ Բ-ի ունեցած դժվարությունների ժամանակ Գուրգենի հավատարմության հետ¹¹⁵:

Ղ. Ալիշանը իրադարձությունների ընթացքը ներկայացնում է հետևյալ կերպ. «Ջկնի մահուան Աշոտյ ի թուականին ՆԻԶ (426 թ.՝ մարտ, 977 թ. – մարտ, 978 թ. – Ա.Ե.), թագաւորէ որդի նորա Սմբատ. որում պատահէ երթալ ի տեսութիւն ողբօրն իւրում հարազատին Գուրգենայ, որ էր յայնժամ իշխան բնաւ երկրին Տաշրաց...»: Փաստորեն, ըստ հեղինակի՝ Գուրգենը իշխել է Տաշիրքում դեռևս նախքան թագավորելը: Երկու եղբայրներն այցելում են Սանահին և Գուրգենը հրովարտակ է գրում, որով նվիրատվություններ է կատարում վանքին՝ իրեն կոչելով «Գուրգէն թագաւոր, Շահնշահի որդի Աշոտոյ Ողորմածի»¹¹⁶: Ակնհայտ է, որ Ղ. Ալիշանը նկատի ունի Սմբատ Բ-ի 979 թ. այցելությունը Տաշիրք, ինչից կարելի է եզրակացնել, որ նա Գուրգենի գահակալության սկզբնավորումը համարում է 979 թ կամ 980 թ.:

Հ. Ղևոնդ Մովսիսյանը համարում էր, որ Սմբատ Բ-ն 979 թ. հրովարտակով միաժամանակ «կը գծեր ... իւր եղբօր Գուրգէնի իշխանութեան սահմանները, եւ այս առթիւ տեղի կունենար Տաշիրքի անկախ հրատարակութեան հանդէսը Սանահնի մէջ, ուր գացած էր Հայոց թագաւորը այս նպատակաւ»¹¹⁷: Նա հիմք ընդունելով հրովարտակի 979 և Գուրգենի թագավորելու՝ Մխիթար Այրիվանեցու հիշատակած 981 թվականները՝ Տաշիրքի թագավորության ստեղծումը թվագրում է 980 թ.¹¹⁸:

Տաշիրքի թագավորության պատմության վերաբերյալ մի շարք հետազոտությունների հեղինակ Ռ. Մաթևոսյանը շրջանառել է տեսակետ այն մասին, թե Տաշիրքի թագավորությունը ստեղծվել է դեռևս Աշոտ Գ-ի գահակալության շրջանում: Նման տեսակետի հիմքում Մաթևոսյան Ուռհայեցու տեղեկությունն է, ըստ որի՝ 974 թ. բյուզանդական բանակին ընդառաջ շարժվող հայոց զորքի կազմում էր, ի թիվս այլ թագավորների ու իշխանների, «թագաւորն Աղուանից Գուրգէն»-ը¹¹⁹, որը նույնանում է Տաշիրքի առաջին թագավոր, Սմբատ Բ-ի եղբայր Գուրգենին: Թեև ակնհայտ է պատմիչի կողմից հայոց զորքի կազմում ներկայացված անձանց անվանացանկի ժամանակավրէպությունը¹²⁰, սակայն Ռ. Մաթևոսյանն այն հիմք է ընդունել Գուրգենի թագավորելը դեռևս Աշոտ Գ-ի օրոք հիմնավորելու համար՝ որպես թագավորելու

115 Տե՛ս Չամչյանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 851:

116 Ալիշան Ղ., նշվ. աշխ., էջ 105:

117 Հ. Ղևոնդ Մովսէսեան, Լօռիի Կիրիկեան թագաւորներու պատմութիւնը, Վիէննա, Մխիթարեան տպարան, 1923, էջ 26:

118 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 28:

119 Տե՛ս Մաթեոսոյ Ուռհայեցի, էջ 22:

120 Տե՛ս Ղարիբջան Ի., Կյուրիկյան թագավորության հռչակման տարեթվի շուրջ, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1977, N 1, էջ 82; Հարությունյան Բ., Սյունյաց թագավորության հիմնադրման տարեթիվը, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1969, N 1, էջ 148-149:

մեկնակետ նշելով 972 թվականը¹²¹: Հետագայում, Ռ. Մաթևոսյանը խմբագրել է իր տեսակետը և Գուրգենի թագավոր դառնալը թվագրել 979 թ.¹²², սակայն ծանոթագրության մեջ հավելել, թե «Գուրգենը գահակալությունը ստանձնել է 972 թ.»¹²³, ինչը խիստ հակասական է: Թեմային վերաբերող իր հոդվածներից մեկում էլ նա փորձել է հիմնավորել Տաշիրքի թագավորության՝ 969/970 թ. ստեղծված լինելը¹²⁴: Իր վերջին ուսումնասիրություններից մեկում էլ Ռ. Մաթևոսյանը ներկայացրել է Տաշիրքի թագավորության ձևավորման հետևյալ ընթացքը: 960-ական թթ. Աշոտ Գ-ն վարչական բարեփոխումներ է կատարել Տաշիրքում՝ միավորելով դեռևս X դ. սկզբին գոյություն ունեցող Տաշիրք և Ուտի գավառները և ստեղծելով Տաշիրք «երկիրը»: Վերջինս ուղղակիորեն ենթարկվում էր արքունիքին: Միննույն ժամանակ ստեղծվեց նաև Տաշիրք երկրի եկեղեցական թեմը՝ Սանահին կենտրոնով: Հետագոտողը Սանահինի Ս. Ամենափրկիչ եկեղեցու՝ Սմբատ և Գուրգեն Բագրատունիների քանդակից, որի ներքո գրված է «Կորիկէ թագաւոր, Սմբատ թագաւոր»¹²⁵, եզրակացնում է, որ Սմբատը Տաշիրքում ուներ վարչական իշխանություն որպես Աշոտ Գ-ի թագավոր-գահակից, ավելի որոշակի՝ փոխարքա և հայոց թագավորի ներկայացուցիչ: Քանի որ Գուրգենը ևս այդ քանդակում հանդես է գալիս որպես թագավոր, նա եզրակացնում է, որ Ս. Ամենափրկիչ եկեղեցու կառուցման ժամանակ (957-966 թթ.) «Տաշիրում, բացի Սմբատից, կար նաև այլ կառավարիչ-թագավոր»¹²⁶: Այստեղ միայն նշենք, որ Սանահինի վանքի ուսումնասիրությունն իրականացրած Կ. Ղաֆադարյանը նշված վիմագիրը թվագրում էր ոչ թե 960-ական թթ. երկրորդ կեսով, այլ 980-ական թվականներով¹²⁷, երբ երկու եղբայրները թագավորում էին՝ Սմբատը որպես գերակա և Գուրգենը՝ ստորակա: Պետք է նշել նաև, որ հետագոտողը մերժում էր Մխիթար Այրիվանեցու տեղեկության իսկությունը՝ այն համարելով անձշտություններով ու շփոթություններով լեցուն¹²⁸:

Ի. Ղարիբյանը հերքում է Աշոտ Գ-ի օրոք Գուրգենի թագավորելու վարկածը¹²⁹: Նա Գուրգենի թագավոր հռչակվելու հավանական ժամանակը սահմանափակել է 979 թ. սկսած շրջանով՝ կարծելով, որ, եթե մինչ հրովարտակը, այսինքն՝ 972 թվականից, Գուրգենը թագավոր լիներ, ապա Սմբատ Բ-ն Տաշիրքում ազատ տնօրինել չէր կարող, քանի որ դա կդիտվեր որպես ֆեո-

121 Տե՛ս **Մաթևոսյան Ռ.**, Դիտողություններ Կյուրիկյանների պատմության վերաբերյալ, «Պատմաբանասիրական հանդես», 1968, N 3, էջ 200-202:

122 Տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., հատ. III, էջ 102:

123 Նույն տեղում, ծանոթ. 7:

124 Տե՛ս **Մաթևոսյան Ռ.**, Լոռվա թագավորության կազմավորման պատմությունից, «Լրաբեր» հաս. գիտ., 1976, N 3, էջ 86-95:

125 **Ղաֆադարյան Կ.**, Սանահինի վանքը և նրա արձանագրությունները, Եր., Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1957, էջ 77, 98:

126 **Մաթևոսյան Ռ.**, Բագրատունյաց Հայաստանի պետական կառուցվածքն ու վարչական կարգը, Եր., Հայկական խՍՀ ԳԱ հրատ., 1990, էջ 153-154:

127 Տե՛ս **Ղաֆադարյան Կ.**, նշվ. աշխ., էջ 98:

128 Տե՛ս **Մաթևոսյան Ռ.**, Դիտողություններ Կյուրիկյանների պատմության վերաբերյալ, էջ 200:

129 Տե՛ս **Ղարիբյան Ի.**, նշվ. հոդվ., էջ 79-82:

դավական սեփականատիրական իրավունքի խախտում¹³⁰: Ի. Ղարիբյանը Գուրգենի թագավորության հիմնադրումը թվագրում է 979 թ. և համարում, որ նա գահակալել է 10 տարի՝ մինչև 989 թ.¹³¹: Հետազոտողը Գուրգենի թագավոր հռչակվելը կապում է Սմբատ Բ-ի 979 թ. հրովարտակի հետ, որով, փաստորեն, համերաշխվում է Հ. Ղևոնդ Մովսեսյանի այն տեսակետին, որ հոգևոր վիճակի սահմաններն ամրագրելով՝ Սմբատ Բ-ն նաև սահմանում էր Գուրգենի թագավորության տարածքը: Սմբատ Բ-ն գնալով Սանահին՝ հռչակում էր նոր թագավորության սկզբնավորումը, որը նրա բարի կամքի դրսևորումն էր և արդյունք էր հայոց թագավորության այդ հատվածը կենտրոնախույս ձգտումներից ապահովագրելու նրա ցանկության¹³²:

Ըստ Ա. Շահնագարյանի՝ 979 թ. դրությամբ Սանահինի վանքի դպիր Սիմեոնի հիշատակարանում Գուրգենը ներկայացված է որպես «իշխան բնաւ երկրին Տաշրայ»¹³³, ինչը որոշակիորեն ցույց է տալիս Սմբատ Բ-ի հրովարտակում հիշատակված՝ Սանահինի վանքին տրված վիճակի՝ Տաշրաց երկրի և Գուրգենի իշխանությանը հանձնված տարածքների նույնությունը, առավել ևս, որ Գուրգենի տիրույթները պետք է ունենային առանձին եկեղեցական կազմակերպություն (հոգևոր վիճակ)¹³⁴: Հաշվի առնելով Մխիթար Այրիվանեցու կողմից Գուրգենի թագավոր հռչակվելու վերաբերյալ 981 թ. հիշատակությունը՝ հետազոտողը այն համարում է ընդունելի¹³⁵:

Գուրգենի թագավորելու և ըստ այդմ՝ Տաշիրքի թագավորության ի հայտ գալու ժամանակի և հանգամանքների վերաբերյալ առաջարկվել են այլ տեսակետներ ևս (Լեո, Հ. Հարությունյան և այլք), որոնց չենք անդրադառնում, քանի որ ներկայացված չեն թվագրման հիմնավորումները:

Ներկայացված աղբյուրային և հետազոտական նյութը հնարավորություն է տալիս հստակեցնելու, որ մինչև 978 թ.՝ Աշոտ Գ Ողորմածի մահը, Գուրգենը թագավոր չէր հռչակվել: Խնդիրն այն է, որ դեպքերի ժամանակակից Աստղիկը որևէ կերպ այդ իրադարձությունը չի հիշատակում, մինչդեռ ներկայացնում է Մուշեղի թագավորելը Կարսում, ինչը ցույց է տալիս, որ եթե նման դեպք տեղի ունեցած լիներ Աշոտ Գ-ի օրոք, Աստղիկն այն անպայման կհիշատակեր: Մյուս կողմից, վերոհիշյալ տեղեկությունն այն մասին, որ Աշոտ Գ-ի մահից հետո երեք արքայազունները բաժանել են հայրական ժառանգությունը («երիս բաժանեն զթագաւորութիւնն»), ցույց է տալիս, որ Գուրգեն-

130 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 81:

131 Հաշվի առնելով Վ. Հակոբյանի ուղղումը, ըստ որի՝ «Թագաւորք վերջինք Բագրատունիք» ժամանակագրության մեջ Գուրգենին 50-ամյա գահակալություն (ամս Ծ) վերագրելը վրիպակ է և իրականում պետք է լինի «ամս Ժ (10 - Ա.Ե.)» հաշվի առնելով Ժ և Ծ տառերի հավանական շփոթը: Տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ XIII-XVIII դդ.», հատ. II, էջ 503, ծանոթ. 3:

132 Տե՛ս Հ. Ղևոնդ Մովսեսյան, նշվ. աշխ., էջ 26; Ղարիբյան Ի., նշվ. հոդվ., էջ 84-85:

133 Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռագիր N 3031, թ. 43: Հղումը տե՛ս Շահնագարյան Ա., Տաշիր-Չորագետի Կյուրիկյան թագավորության առաջացումն ու հզորացումը, «Պատմաբանասիրական հանդես», 2009, N 2-3, էջ 225, ծանոթ. 5:

134 Տե՛ս Շահնագարյան Ա., նշվ. հոդվ., էջ 226:

135 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 225: Տե՛ս նաև «Հայոց պատմություն», հատ. Բ, գիրք Բ, էջ 127-130

նի՝ սեփական տիրույթներ ստանալը և այնուհետև թագավորելը տեղի են ունեցել Սմբատ Բ-ի գահ բարձրանալուց հետո: Միևնույն ժամանակ, ելնելով վերոբերյալ ժամանակագրության տեղեկությունից, կարելի է որոշակիացնել, որ հայրական տիրույթների բաժանումը եղբայրների միջև կատարվել է Սմբատ Բ-ի թագադրությունից անմիջապես հետո, քանի որ ըստ նշված տեղեկության՝ եղբայրները բաժանել են տիրույթները և Սմբատին ճանաչել գերակա (հայրագլուխ): Մյուս կողմից՝ Սմբատը չէր լինի, եթե համարենք, որ բաժանումը տեղի է ունեցել 978 թ., երբ Աշոտ Ողորմածի մահից հետո (հունվարի 3) Սմբատն անմիջապես թագադրվեց: Այսինքն՝ Գուրգենը ստացավ տիրույթներ, որոնց սահմանները ձևավորվեցին ի սկզբանե: Խոսքը Տաշիրք երկրի մասին է, որի սահմանները հատակորեն հիշատակված են 979 թ. հրովարտականում: Սակայն դրանք չէին համապատասխանում տեղի եկեղեցական կառույցի (հոգևոր վիճակի) սահմաններին, և այդ անհրաժեշտ համապատասխանեցումը տեղի ունեցավ արդեն 979 թ. հրովարտականով: Սակայն այստեղ ճիշտ չի լինի Ի. Ղարիբյանի օրինակով կարծել, որ Գուրգենի՝ նախքան այդ թագավոր հանդիսանալու պարագայում, 979 թ. հրովարտակի գործադրումը Սմբատ Բ-ի կողմից կլինեք կրտսեր եղբոր սեփականատիրական իրավունքի խախտում: Խնդիրն այն է, որ այդ հրովարտականով ոչ թե խախտվում էին նրա իրավունքները, այլ պարզապես համապատասխանեցվում էին Տաշիրք երկրի և տեղի եկեղեցական կառույցի սահմանները, ինչին, բնականաբար, Գուրգենը դեմ լինել չէր կարող: Ուստի կարծում ենք, որ ոչ թե Գուրգենն է ստացել տիրույթներ՝ համապատասխան հոգևոր վիճակի սահմաններին, այլ հոգևոր վիճակն է հետագայում համապատասխանեցվել Գուրգենի տիրապետության սահմաններին: Հրովարտականով Գուրգենի չհիշատակվելու պատճառն էլ այն է, որ այնտեղ խոսքը զուտ հոգևոր վիճակի սահմանների մասին է:

Այսպիսով՝ ավելի հավանական է թվում, որ Գուրգենի թագավոր հռչակվելը տեղի է ունեցել հենց 978 թ., երբ նա հայրական ժառանգությունից ստացել է իր ընդարձակ բաժինը և սկսել իշխել այնտեղ, փաստորեն, նաև ձեռք բերելով նոր՝ ենթակա թագավորի կարգավիճակ: Ճիշտ է, բաց է մնում մյուս եղբոր՝ Գագիկի պարագան, քանի որ, եթե Գուրգենը, ստանալով իր տիրույթները, թագավոր էր հռչակվել, ապա ինչու՞ նույնը չէր կատարվել Գագիկի հետ: Գագիկի դեպքը, ինչպես նշվեց, խիստ առանձնահատուկ էր և կքննարկվի հետագայում, իսկ այստեղ արձանագրենք, որ «հայրագլուխ առնել» կնշանակի ճանաչել գերակա՝ ընդունելով սեփական ստորակա վիճակը: Նման գործողության կարիք չէր լինի, եթե իրավիճակը լինել պարզ, և արքայի երեց որդին իրավունքի ուժով, առանց այլևայլության, ժառանգեր գահը: Նախկինում նման նախադեպ Բագրատունի որևէ գահաժառանգի՝ գահ բարձրանալու դեպքում չէր եղել: Ակնհայտորեն, «հայրագլուխ առնելու» տրամաբանությունն այն էր, որ Սմբատի եղբայրները նրա թագադրությունից

հետո, փաստորեն, ստացել էին սեփական տիրույթներ հայրական ժառանգությունից, իսկ նրանցից առնվազն մեկը՝ Գուրգենը, հռչակվել էր թագավոր, որով էլ առաջացել էր գերակայի ու ստորակայի հստակ տարանջատման և շեշտադրման անհրաժեշտություն, և Գուրգենն ու Գագիկը Սմբատին ճանաչել էին որպես գերակա: Ըստ որում, կարիք չկա նաև Գուրգենի թագավոր հռչակվելու համար փնտրելու համապատասխան պատմական պատճառներ, քանի որ մասնատման գործընթացը Բագրատունյաց թագավորությունում սկիզբ էր առել վաղուց և խորացել Մուշեղի՝ Կարսում թագավոր հռչակվելով, որով նաև ստեղծվել էր համապատասխան նախադեպ: Աշոտ Գ-ի երեք որդիների միջև հայրական հողերի բաժանումը և տեղերում թագավորներ հռչակվելն այդ առումով արտառոց երևույթ չէր և նման էր Վասպուրականի պարագային, երբ Աբուսահլ-Համագասպ թագավորի (959-969 թթ.) մահից հետո նրա երեք որդիները, գահերեց ճանաչելով Աշոտ-Սահակին, թագավորեցին նրան զուգահեռ՝ Սենեքերիմը՝ Ռշտունիքում, իսկ Գուրգենը՝ Անձնացիքում¹³⁶:

Փաստորեն, կարող ենք նշել, որ Աշոտ Գ-ի մահից հետո գահ է բարձրացել Սմբատը, այնուհետև եղբայրներին բաժին հանել հայրական տիրույթներից ու նրանցից առնվազն մեկին՝ Գուրգենին, 978 թ. հռչակել տեղական թագավոր Տաշիրքում: Այդ իրողությունը առաջ է բերել Գուրգենի և Գագիկի կողմից Սմբատ Բ-ի գերակայության ճանաչման անհրաժեշտություն, որն էլ արձանագրվել է երկու կրտսեր եղբայրների կողմից Սմբատ Բ-ին «հայրազույս առնելով»: Վերջինս, ի դեպ, անհրաժեշտ է ընկալել նաև վերևում ներկայացված տրամաբանությամբ, ըստ որի՝ հայոց թագավորն իր տերության կազմի կրտսեր թագավորների նկատմամբ հանդես էր գալիս որպես հոգատար հայր, իսկ նրանք էլ հայոց թագավորին վերաբերում էին իբրև հավատարիմ որդի: Այս առումով պատահական չէ, որ, երբ հետագայում Տաշիրքի թագավոր Դավիթը (հետագայում Անհողին կոչված) փորձեց չինազանդվել Գագիկ Ա-ին, բայց ենթարկվեց զենքի ուժով հայոց 450 թ (1001 թ.), կաթողիկոսի միջնորդությամբ հաշտվեց Անիի տիրակալի հետ՝ «կալ ի հնազանդութեան Դաւթի, իբրեւ որդի առ հայր, եւ Գագկայ հայրենի խնամով սիրել զնա» պայմանով¹³⁷: Նմանապես, ըստ Մատթեոս Ուռհայեցու մի տեղեկության՝ 984 թ. «...նստաւ Աբաս ի Կարս թագաւորական իշխանութեամբ՝ հրամանաւ ազգապետին իւրոյ Գագկայ Հայոց արքային, և Գուրգէն՝ յԱղուանից աշխարհն, վասն զի յազգէ Հայոց թագաւորացն էին և կային ի հնազանդութիւն տանն Շիրակայ»¹³⁸, որից կարելի է եզրակացնել, որ Բագրատունյաց տոհմական և

136 Տե՛ս **Չամչեանց Մ.**, նշվ. աշխ., էջ 841; **Շալջյան Ս.**, Վասպուրականի թագավորության պատմությունից, ՀՍՍՌ ԳԱ «Տեղեկագիր» հասարակական գիտությունների, 1949, N 4, էջ 57, ծանոթ. 1; **Վարդանյան Վ.**, Վասպուրականի Արծրունյաց թագավորությունը 908-1021 թթ., Եր., Երևանի համալսարանի հրատ., 1969, էջ 181:

137 Տե՛ս **Ասողիկ**, էջ 825-826:

138 **Մատթեոս Ուռհայեցի**, էջ 14: Տեղեկությունը ժամանակավիշտ է, քանի որ Տաշիրքում (ըստ Մատթեոս Ուռհայեցու՝ Աղվանքում) Գուրգենը թագավորել է 978 թվականից, իսկ Կարսում Աբասը 984 թ.՝ նախքան Գագիկ

արքունի տիրույթներում ձևավորված երկու կրտսեր թագավորությունները ստորադասված էին Անիի տիրակալին, ով հանդես էր գալիս որպես ազգապետ կամ տոհմի ավագ¹³⁹ (նույնն է, ինչ հայրագլուխը) և պահպանում Կարսի և Տաշիրքի թագավորներին տեղական գահերին հաստատելու իրավասությունը:

4. Սմբատ Բ-ի հարաբերությունները Կարսի թագավոր Մուշեղի հետ

Խոսելով Անիի պարիսպների շինարարության և Մայր տաճարի հիմնադրման մասին՝ Ասողիկը հաջորդիվ հաղորդում է, որ «... էր խաղաղությամբ եւ շինութիւն յաշխարհիս Հայոց»¹⁴⁰, ասել է՝ Սմբատ Բ-ի գահակալության առաջին տարիներին Բագրատունյաց թագավորության անդորրը խռովող վտանգներ չկային, որը հնարավորություն էր տալիս նոր գահակալին մի կողմից զբաղվելու մայրաքաղաքի կառուցապատմամբ ու ամրապնդմամբ, իսկ մյուս կողմից, ինչպես կտեսնենք, փորձելու սանձահարել Կարսի թագավորի՝ իր հորեղբայր Մուշեղի անջատողական նկրտումները: «Եւ սկսաւ նա գոռալ ընդ հաւրեղբար իւր Մուշեղայ, որ ի Կարս. եւ առնու գրեղոն, որ ի Ճակատս, որում Շատիկն կոչեն»¹⁴¹: Խնդիրն այն է, որ Շատիկ բերդը մեծապես կարևորվում էր Անիի արքունիքի կողմից, քանի որ այդտեղով էր անցնում առևտրական հիմնական ճանապարհներից մեկը, որը Հայկական պար լեռնաշղթայի Աղտոծորի լեռնանցքով անցնում էր հենց Շատիկ ամրոցի մոտակայքում: Վերջինս նաև մաքսակետ էր, ուստի կարևորվում էր թե՛ Սմբատ Բ-ի և թե՛ Մուշեղի կողմից¹⁴²: Այնհայտ է, որ Սմբատ Բ-ի նպատակը չի եղել Կարսի թագավորության վերացումը, որի առկայության դեպքում նա կարշավեր ոչ թե հարավ, այլ արևմուտք՝ մայրաքաղաք Կարսի ուղղությամբ: Սմբատ Բ-ն պարզապես կամեցել է վերահսկողություն սահմանել կարևոր ճանապարհի նկատմամբ:

Ստեղծված իրավիճակում Մուշեղն օգնության համար դիմում է Տայքի կուրապաղատ Դավիթին, ով ժամանում է գործով և, Կարսի թագավորին իր հետ վերցրած, մուտք գործում Շիրակ՝ կանգ առնելով Բավաց ձոր գյուղում¹⁴³: Հետաքրքրական է, որ դաշնակիցների գործը շարժվել է ոչ թե Շատիկ ամրոցի կողմը՝ այն ազատագրելու, այլ մուտք է գործել Շիրակ: Տայքի ու Կարսի

Ա-ի թագավորելը 990 թվականից: Մնում է եզրակացնել, որ Գագիկ Ա-ի փոխարեն պետք է լինի Սմբատ Բ-ի անունը: Տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ, հատ. III, էջ 97:

139 Տե՛ս **Степаненко В.**, Из истории Армяно-византийских отношений второй половины X-XI в. (к атрибуции монет Кюрикс куропалата), «Античная древность и средние века», Свердловск, 1978, вып. 15, с. 46.

140 Ասողիկ, էջ 760:

141 Նույն տեղում:

142 Տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ, հատ. III, էջ 95-96, 98; «Հայոց պատմություն», հատ. Բ, գիրք Բ, էջ 55:

143 Ասողիկ, էջ 760:

գորքերի հայտնվելը Բագրատունյաց կենտրոնական գավառում նշան էր այն բանի, որ Սմբատ Բ-ն պարզապես հնարավորություն չունեի մարտնչելու կամ գոնե դիմադրություն կազմակերպելու երկու տիրակալների միացյալ զորքի դեմ, որի հետևանքով ստիպված եղավ խաղաղության դիմաց Շատիկ ամրոցը վերադարձնել Մուշեղին¹⁴⁴։ Այս իրողությունը ակնհայտորեն ցույց է տալիս, թե ինչպիսի ճակատագրական նշանակություն էր ունեցել Բագրատունյաց տիրույթներից ընդարձակ երկրամասերի անջատումը և տեղական թագավորությունների ստեղծումը, որի հետևանքով Անիի կենտրոնական իշխանության ռազմական ներուժը էապես նվազել էր՝ հնարավորություն ստեղծելով նախկինում ոչ այնքան ազդեցիկ իշխանությունների ներկայացուցիչներին՝ մարտահրավեր նետելու Անիի տիրակալին։ Ավելին, Ասողիկը հավելում է, թե խաղաղություն հաստատվեց և «... ոչ ինչ մեղուցեալ աշխարհին Սմբատայ, վասն զի խաղաղասէր եւ իրաւարար էր կիրաւպաղատն»¹⁴⁵, ասել է՝ Մուշեղի և Դավիթ կուրապաղատի զորքերը վնասներ չհասցրեցին¹⁴⁶ Սմբատի տիրույթներին, որի հնարավորությունը, փաստորեն, ունեին։

Ցավոք, Աստղիկը այս իրադարձության թվականը չի նշում, ուստի մնում է միայն ընդհանուր առմամբ այն տեղադրել Սմբատ Բ-ի գահ բարձրանալու 978 թ. և Մուշեղի վախճանի 984 թ.¹⁴⁷ միջև: Ի դեպ, քանի որ Սմբատ Բ-ի և Մուշեղի հակամարտությունը Աստղիկը նկարագրում է մինչև հայոց 431 թ. (մարտ, 982 թ.–մարտ, 983 թ.) դեպքերի նկարագրությունը¹⁴⁸, հնարավոր է Ա-նիի և Կարսի թագավորների հակամարտության տեղի ունենալու հավանական ժամանակը սահմանափակել 978–982 թթ. միջակայքում: Տրամաբանական է, որ Հ. Հարությունյանն այդ իրադարձության տեղի ունենալու հավանական ժամանակ է համարում 980–981 թթ.¹⁴⁹:

Հաշտությունից անմիջապես հետո տեղի ունեցավ մի ուշագրավ դեպք, որից կարելի է եզրակացնել, որ գահերեց եղբորորդու սպառնալիքից ազատվելու համար Մուշեղը օգնության էր կանչել ոչ միայն Դավիթ կուրապաղատին, այլ նաև Ատրպատականի Սալարյան Աբլիաձ (Աբու ալ-Հայջա իբն Իբրահիմ իբն Մարգուբան¹⁵⁰) ամիրային: Ըստ Ատողիկի՝ «Բայց Մուշեղ ոչ ունէր զերկիւղն Աստուծոյ ի մտի, վասն զի բազմաբոյժ բոզիւք կէայր նա: Եւ առաքեաց կոչեաց զԱբլիաձայ Դէմաստանի, թոռն Սալարին, ամիրայ պարսիկ. որ

144 Տե՛ս նույն տեղում:

145 Նույն տեղում, էջ 760-761:

146 Ասողիկի տեքստում «ոչ ինչ մեղուցեալ աշխարհին Սմբատայ» արտահայտության «մեղուցեալ/մեղուցանել» բառը կմշտնակի «մեղք/հանցանք գործել» (տես ՎՍոր Բառգրքի հայկազեան [եզու], հատոր երկրորդ, Հ-Ֆ, Եր 1981, էջ 249; **Ղազարեան Ռ.**, Գրաբերի հոմանիշների բառարան, Եր., Երևանի համալսարանի հրատ., 2006, էջ 475, իսկ ըստ տեղեկության տրամաբանության «վմաս հասցնել»։ Տես նաև Ասողիկի երկի աշխարհաբար («...հանցավոր ոչինչ չեն անում Սմբատի երկրում», Ստեփանոս Ասողիկ Տարոնեցի, Տիեզերական պատմություն, էջ 241) և ռուսերեն («... не стали причинять ... ни малейшего вреда», «Всеобщая история Степаноса Таронского Асх'ика по прозванию», с. 131) թարգմանությունները։

147 Տե՛ս Ասոցիակ, էջ 766:

148 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 761:

149 Տե՛ս Հարությունյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 108:

150 St' u Minorsky V., նշվ. աշխ., էջ 121:

թէ եւ ընդ նոսա ոչ ժամանեաց, այլ յետոյ եկեալ զՀռոմոսի վանքն այրեաց եւ զփրկական Նշանն, որ ի վերայ սրբոյ Շողակաթի գմբէթին կանգնեալ էր, ճոպանաւք ի վայր բերէր ի ՆԼԱ թուականին (մարտ, 982 թ.-մարտ, 983 թ. - Ա.Ե.)»¹⁵¹: Փաստորեն, Աբու ալ- Հայջան Մուշեղին օգնության չի շտապել, բայց հետո՝ 982 թ., ներխուժել է Շիրակ, այրել Հռոմոսի վանքն ու Ս. Շողակաթ եկեղեցու¹⁵² գմբէթի խաչը վայր բերել: Ի դեպ, «ընդ նոսա ոչ ժամանեաց» արտահայտությունը ցույց է տալիս, որ ամիրան պետք է միավորվեր Մուշեղին ու Դավիթ կուրապաղատին, բայց ժամանակին չէր եկել:

Տեղի ունեցածը, սակայն, էապես չազդեց Անիի ու Կարսի տիրակալների հարաբերությունների վրա: Ինչպես տեսանք, ըստ Մատթեոս Ուռեայեցու՝ Անիի տիրակալը որպես «հայրագլուխ» կամ «ազգապետ», 984 թ. հաստատեց Մուշեղի որդու՝ Աբասի գահակալությունը Վանանդում [«նստաւ Աբաս ի Կարս թագաւորական իշխանութեամբ՝ հրամանաւ ազգապետին իւրոյ Գագկայ (իմա՝ Սմբատայ - Ա.Ե.) Հայոց արքային»], ինչը ցույց է տալիս, որ Աբասը ճանաչում էր Սմբատ Բ-ի գահերեցությունը:

5. Բագրատունյաց Հայաստանը և ամիրայությունները Սմբատ Բ-ի օրոք

Սմբատ Բ-ի գահակալության շրջանում դարձյալ ակտիվացան տեղական ամիրայությունները: Դրանցից հատկապես նշելի են Գողթնի և Մանազկերտի ամիրայությունները: Մյուս կողմից հայոց թագավորությունը սկսեց թիրախավորվել հարևան ամիրայությունների կողմից: Ատրպատականի ամիրա Սալարյան Աբու ալ-Հայջան 982 թ. Շիրակից հեռացավ և պատերազմեց այդ ժամանակ հզորացած Գողթնի ամիրա Աբուտլուփի (Աբու Դուլաֆ) հետ, ծանր պարտություն կրեց, կալանավորվեց ու ազատության դիմաց նրան զիջեց Դվինը և Հայաստանում ունեցած մյուս քաղաքները: Այնուհետև Աբու Դուլաֆը Դվինին տիրեց մինչև 987 թ.¹⁵³: Իսկ Աբու ալ-Հայջան թափառական կյանք վարեց Հայաստանում և Վիրքում, այնուհետև մեկնեց Բյուզանդիա՝ փորձելով օգնություն ստանալ, բայց անհաջողության մատնվելով՝ գնաց Ուղթիս, որտեղ էլ, ի վերջո, սեփական ծառաների ձեռքով սպանվեց¹⁵⁴:

Փաստորեն, Հայաստանում Սալարյանների տիրություններն անցան Գողթնի ամիրային: Վերջինս շուտով թիրախավորեց Վասպուրականը, որի դեմ արշավանքի դուրս եկավ Աբու ալ-Հայջայի հետ հաշվեհարդարից հետո՝

151 Տե՛ս Ասողիկ, էջ 761:

152 Տե՛ս «Շիրակ. տեղագրութիւն պատկերացոյց», հաւաքեաց Հ. Դեւոնդ Վ. Մ. Ալիշան, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1881, էջ 19:

153 Տե՛ս Ասողիկ, էջ 767-968:

154 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 761:

983 թ.: Աբու Դուլաֆի գործին միացել էին նաև մահմեդական կամավորականներ, որոնք հանուն հավատի կռվում էին Բյուզանդիայի դեմ¹⁵⁵: Վասպուրականի գործը, Աշոտ թագավորի (969-991 թթ.) հրամանով, ընդառաջ դուրս եկավ նրանց իշխանաց իշխան Ապլղարիքի գլխավորությամբ և բանակեց Ճվաշ գավառի Բակյար վայրում: Սակայն Վասպուրականի հեծյալներն իրենց ձիրքին անհոգաբար արձակեցին արածելու, և մահմեդականներին հաջողվեց տիրանալ դրանց: Վասպուրականի գործը ստիպված ապաստանեց տեղի ամրոցում: Աբու Դուլաֆի բանակը պաշարեց ամրոցը և խորամանկությամբ համոզեց Վասպուրականի զինվորներին՝ կյանքը պահպանելու պայմանով հանձնել զենքերը, որից հետո բոլորին սպանեցին, իսկ Ապլղարիքին երկու այլ իշխանների հետ գերեվարեցին: Վերջիններս հետագայում փրկագնվեցին¹⁵⁶: Աբու Դուլաֆի զինվորները անարգեցին սպանվածների մարմինները, որի համար, ըստ պատմիչի՝ հետագայում պատժվեցին ու պարտվեցին այլագզիններից¹⁵⁷: Հավանաբար, խոսքը հավատքի համար մարտնչող մահմեդական կամավորականների մասին է, քանի որ Աբու Դուլաֆը պահպանեց իր հզորությունը նաև հետագայում և մի պահ նույնիսկ Ատրպատականի նոր տերերի՝ Ռավվադյանների դեմ Սմբատ Բ-ի հետ համագործակցություն հաստատեց¹⁵⁸:

Հետաքրքրական է, որ Աբու Դուլաֆը չշարունակեց արշավանքը դեպի Վասպուրականի խորքը: Որպես պատճառ կարելի է բերել այն, որ արշավանքի նպատակը Վասպուրականի թագավորության՝ Գողթնի ամիրայությանը հարևան հյուսիսարևելյան շրջանների ասպատակությունն էր, բայց, ամենայն հավանականությամբ, այստեղ կար նաև երկրորդ պատճառը: Այդ ժամանակ Ատրպատականում ստեղծվել էր անորոշ վիճակ, որը հնարավորություն տվեց քրդական ծագմամբ Ռավվադյաններին տիրելու այդ երկրամասին 984 թ.: Պատահական չէ, որ Ատրպատականի Ռավվադյան ամիրա Աբլիհաձը (Աբու ալ-Հայջա) 988 թ. 100 հզ բանակով արշավեց հենց Գողթնի ամիրայի դեմ և նրանից խլեց նախկինում Սալարյաններին պատկանող քաղաքները՝ Դվինը և Նախճավանը: Նա ավարի առավ Գողթնը և Սմբատ Բ-ից պահանջեց նախորդ տարիների հարկը («հարկս զանցեալ ամացն»)¹⁵⁹, ինչը ցույց է տալիս, որ Սմբատ Բ-ն նախկինում հարկատու էր նրան: Քանի որ Ռավվադյաններն Ատրպատականին տիրել էին 984 թ., հավանական է, որ հենց այդ ժամանակ նրանց սպառնալիքը երկրից հեռացնելու համար Սմբատ Բ-ն հարկ վճարելու հանձնառություն էր ստանձնել: Սմբատ Բ-ն կատարեց նրա պահանջը և դրանով հեռացրեց վտանգը:

155 Տե՛ս Տեր-Ղևոնդյան Ա., Արաբական ամիրայությունները Բագրատունյաց Հայաստանում, Եր., Հայկական ՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1965, էջ 178:

156 Տե՛ս Ասողիկ, էջ 762:

157 Տե՛ս նույն տեղում:

158 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 769:

159 Նույն տեղում, էջ 767-768:

Այդ ժամանակ Վասպուրականի թագավորությունը հարձակման թիրախ դարձավ նաև Ռավվադյանների համար: Աբու ալ-Հայջա Ռավվադյանը 988 թ. Հերի Ալևոր ամիրայի դրդմամբ ներխուժեց Վասպուրական, զորքը երեք մասի բաժանեց՝ մտադրվելով ասպատակել ողջ երկիրը, սակայն լայնածավալ հարձակմանը նախորդող գիշերը սպանվեց, որով Վասպուրականը փրկվեց մեծ վտանգից¹⁶⁰: Օգտվելով նրա մահվան պատճառով Ատրպատականում ստեղծված վիճակից՝ Գողթնի ամիրան վերագրավեց Դվինն ու հայոց կաթողիկոս Խաչիկի (972-991 թթ.) միջնորդությամբ խաղաղություն հաստատեց Սմբատ Բ-ի հետ¹⁶¹: Անկասկած, Սմբատ Բ-ի հետ խաղաղությունը նրան պետք էր Ատրպատականի տերերի դեմ հակամարտության ընթացքում թիկունքն ամրապնդելու համար:

Մատթեոս Ուռհայեցին պահպանել է մի տեղեկություն, ըստ որի Վասպուրականի նախկին սպարապետ Ապլղարիբը, վիրավորված այն բանից, որ իրեն զրկել էին սպարապետությունից, դիմել է Հերի Ապլիաձ ամիրային՝ Վասպուրականի բանակը մատնելով նախճիրի: Ապլիաձ ամիրան այդ ընթացքում գերեվարված Անձևացյաց Դերենիկ թագավորին պահում էր կալանքի տակ: Մի օր նա Դերենիկին տարել էր Հերի դաշտը՝ գունդ խաղալու, որից օգտվում է զոջացած Ապլղարիպը և կազմակերպում Դերենիկի փրկության գործողությունը՝ Ապլիաձին հետապնդելով մինչև Հերի դարպասը¹⁶²: Ի վերջո, Մատթեոս Ուռհայեցին ամփոփում է, թե «Այս եղել ի ձուռջ գաւառին Հայոց աշխարհին, ի գեղն՝ որ կոչի Բակ, սահմանակից Վասպուրականայ»¹⁶³: Վ. Վարդանյանը փորձում է հիմնավորել, որ Մատթեոս Ուռհայեցու հիշատակած՝ Հերի Ապլիաձ ամիրայի արշավանքը տեղի է ունեցել 990-ական թթ. սկզբին (990-992 թթ.) և դեպքերը զարգացել են միևնույն՝ Բակ-Բակյար վայրում: Ըստ նրա՝ Անձևացյաց թագավոր Դերենիկը Վասպուրականում 990 թ. թագավորած Գուրգեն Արծրունու որդին էր¹⁶⁴: Իրականում, դատելով երկու հիշատակություններում առկա նմանություններից, ակնհայտ է, որ Մատթեոս Ուռհայեցու տեղեկության մեջ միահյուսված են Գողթնի Աբու Դուլաֆ ամիրայի 983 թ. և Ռավվադյան Աբու ալ-Հայջա ամիրայի 988 թ. արշավանքներին առնչվող իրողությունները: Ապլիաձ ամիրային Հերի հետ կապելը հուշում է, որ տեղեկությունը մասամբ վերագրելի է Ռավվադյան Աբու ալ-Հայջայի 988 թ. արշավանքին, որը, ինչպես տեսանք, տեղի էր ունեցել հենց Հերի ամիրայի դրդումով: Մյուս կողմից Ապլղարիբի և Ճվաշ գավառի Բակ գյուղի հիշատակությունը տեղեկությունը մասամբ կապում է Աբու Դուլաֆի 983 թ. արշավանքի հետ, երբ Բակ գյուղի փոխա-

160 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 768-769:

161 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 769:

162 Տե՛ս **Մատթեոս Ուռհայեցի**, էջ 36-38:

163 Նույն տեղում, էջ 38: Նույնը տե՛ս «Տարեգիրք Սմբատայ սպարապետի», Վենետիկ, Ս. Ղազար, Հրատարակություն Հայկական բարեգործական ընդհանուր միութեան, 1959, էջ 13-15:

164 Տե՛ս **Վարդանյան Վ.**, նշվ. աշխ., էջ 181189-191:

րեն հիշված է Բակյար վայրը: Այն Բակ է կոչված նաև մանր ժամանակագրություններից մեկում, որտեղ 983 թ. ներքո մասնավորապես հիշատակված է. «Բակին կոտրումն յԱպուտլիոյ»¹⁶⁵: Ակնհայտ է, որ ժամանակագիրը Բակի դեպքը կապում էր Աբու Դուլաֆի 983 թ. արշավանքի հետ: Ի վերջո, քանի որ իրադարձությունների զարգացումը տարբեր կերպ է նկարագրված Աստղիկի և Մատթեոս Ուռհայեցու երկերում, կարելի է եզրակացնել, որ Մատթեոս Ուռհայեցին նկարագրել է Աստղիկի կողմից չմանրամասնեցված՝ 988 թ. արշավանքի իրողությունները՝ երբեմն դրանք սխալմամբ միահյուսելով 983 թ. արշավանքին առնչվող դեպքերին: Ինչ վերաբերում է Անձևացյաց Դերենիկ թագավորի պարագային, ապա դա պարզ թյուրիմացություն է, քանի որ Վասպուրականի թագավոր Դերենիկը (Գրիգոր Դերենիկ) վախճանվել էր նշված դեպքերի տասնամյակներ առաջ՝ 959 թ.¹⁶⁶, իսկ մյուս՝ կարծեցյալ Դերենիկը, իշխել է 990 թ. սկսած: Մինչդեռ 988 թ. դրությամբ Անձևացյաց թագավորն էր Գուրգենը¹⁶⁷:

Ի վերջո, անդրադառնալով Մանագկերտին, նշենք, որ այն 969 թ. ավերվել էր նահանջող բյուզանդական զորքի կողմից, որից հետո քաղաքը և շրջակայքը անցել էին Աշոտ Գ-ի տիրապետության ներքո: Այդ իրավիճակը պահպանվեց մինչև Աշոտ Գ-ի մահը¹⁶⁸: Ըստ Աստղիկի՝ Բյուզանդիայում Վարդ Սկլերոսի ապստամբության ընթացքում (976-979 թթ.)՝ 979 թ. Մանագկերտին տիրել և այն վերակառուցել է Նփրկերտի ամիրա Բատը (Բադ ալ-Քուրդի): Պատմիչը տեղեկացնում է, որ «... մինչ զայսու շփոթմամբ էր թագաւորութիւնն Յունաց, Իւլաթայ եւ Նփրկերտոյ ամիրայն Բատն վերստին շինէ զքաղաքն Մանագկերտ եւ սրով եւ գերութեամբ անմարդացոյց զգաւառն Տարաւնոյ, յաւարի առեալ զքաղաքն Մուշ, խողխողեալ զքահանայս յեկեղեցւոյն, որ սուրբ Փրկիչ անուանի՝ ողորմելի տեսակաւ. յորում արեան ներկուածք ցարդ եւս ցուցանին ի նոյն յեկեղեցւոյ»¹⁶⁹: Թեև պատմիչը Բատի կողմից Մանագկերտին տիրելը բացատրում է կայսրությունում տիրող խառնակ վիճակով՝ նկատի ունենալով Վարդ Սկլերոսի ապստամբությունը, սակայն պետք է նշել, որ, փաստորեն, Սմբատ Բ-ն էլ որևէ կերպ չի կարողացել ընդդիմանալ Մանագկերտի զավթմանը, քանի որ Բատը, լինելով բավականին հզոր և ասպատակելով Տարոնը, հայոց թագավորի համար վտանգավոր հակառակորդ կարող էր դառնալ: Բադ ալ-Քուրդիին հիշատակում է նաև Իբն ալ-Ասիրը: 983-984 թթ. իրադարձությունների մասին պատմելիս հեղինակը տեղեկացնում է, որ Բատը բուրդ էր և սկզբում բյուզանդացիների դեմ մարտնչում էր Դիար Բաքրի կողմերում: Այնտեղ հզորանալով՝ նա գրավեց Նփրկերտը, Դիար

165 «Մանր ժամանակագրություններ XIII-XVIII դդ.», հատ. II, էջ 26:

166 Տե՛ս Եղիազարյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 75, ժանոթ. 262:

167 Տե՛ս Վարդանյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 181:

168 Տե՛ս Եղիազարյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 46-48:

169 Աստղիկ, էջ 763:

Բաքրի մեծ մասը, Մծբինն ու Մոսուլը: Իբն ալ-Ասիրը ձգգրտում է, որ Բատն ամենասկզբում գրավել է Արձեշ քաղաքը, որից հետո միայն՝ վերոհիշյալ քաղաքները¹⁷⁰: Թերևս հենց Արձեշին տիրելու հետ միաժամանակ Բատը տիրել է Ապահունիք գավառին և վերակառուցել Մանագկերտը, որտեղից էլ այնուհետև արշավել է Տարոն: Ատողիկը 986 թ. դրությամբ Բատին կոչում է «Բատն Ապահունեաց եւ Նփրկերտոյ ամիրայն»¹⁷¹, փաստորեն, ներկայացնելով նրա իշխանության սահմանները:

Սակայն Բատի հզորությանը շուտով ծանր հարված հասցվեց: 987 թ. Վարդ Սկլերոսի զորքի կազմում կովող մահմեդական զորախումբը վերջինիս պարտությունից հետո վերադառնալիս ասպատակեց Ապահունիքը: Ըստ Ատողիկի՝ այդ զորախմբի զինվորները «... գերեն առիւ ի հարաւոյ մինչեւ յԱպահունիս»¹⁷²: Նշված աշխարհագրական միջավայրը համապատասխանում է Բատի ամիրայությանը, որի բնակիչները, փաստորեն, գերեվարվել են: Դրանով իսկ Բատի հզորության ուժգին հարված հասցվեց: 990 թ., Համդանյանների ամիրայության դեմ պատերազմում, Բատը պարտվեց, գերեվարվեց ու գլխատվեց, իսկ նրա տիրույթները, բացառությամբ Ապահունիքի, բաժին հասան քրոջ որդուն¹⁷³:

Ինչ վերաբերում է Հայաստանի տարածքում ձևավորված մյուս՝ Գանձակի ամիրայությանը, ապա 978 թ. Լաշքարի ամիրայի, որին արդեն անդրադարձել ենք¹⁷⁴, մահից հետո այնտեղ խառնաշփոթ վիճակ էր, և կայունություն հաստատվեց միայն 980-ական թթ. երկրորդ կեսին¹⁷⁵: 980-ական թվականների ողջ ընթացքում Գանձակի Շադդադյան ամիրայությունն առանձնակի ակտիվությամբ աչքի չի ընկել:

Ամփոփում

Կատարված հետազոտությունը ցույց է տալիս, որ գահակալության սկզբում տիրող համեմատաբար կայուն խաղաղության պայմաններում, երբ Բյուզանդիան ու հարևան մահմեդական ամիրայությունները զբաղված էին ներքին խնդիրների կարգավորմամբ, Սմբատ Բ Բագրատունին զբաղվել է խաղաղ շինարարությամբ: Այդ ժամանակ մայրաքաղաք Անին մեծապես ընդարձակվել էր, և անհրաժեշտություն էր առաջացել նոր՝ ավելի ընդարձակ պարսպի կառուցման: Գահ բարձրանալուց անմիջապես հետո Սմբատ Բ-ն

170 Տե՛ս Իբն ալ-Ասիր, էջ 203:

171 Ատողիկ, էջ 802:

172 Նույն տեղում, էջ 803:

173 Տե՛ս Իբն ալ-Ասիր, էջ 205:

174 Տե՛ս Եղիազարյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 106-107:

175 Տե՛ս Minorsky V., նշվ. աշխ., էջ 16; Տեր-Ղևոնդյան Ա., Մունաջջիմ-Բաշիի XI-XII դդ. անանուն աղբյուրը Դվինի և Գանձակի Շադդադյանների մասին, «Բանբեր Մատենադարանի», 1962, N 6, էջ 480; Վարդան վարդապետ, էջ 100:

ձեռնամուխ եղավ նոր պարիսպների և հարակից պաշտպանական համակարգերի վիթխարի նախագծի իրականացման աշխատանքներին, որոնք տևեցին շուրջ 10 տարի: Այդ նախագծի հեղինակը միջնադարյան հայտնի ճարտարապետ Տրդատն էր, ով նաև 989 թ. երկրաշարժից տուժած՝ Կոստանդնուպոլսի Ս. Սոֆիայի տաճարի վերականգնողն էր: Անիի նոր պաշտպանական համակարգը և, առաջին հերթին պարիսպները, մեծ տպավորություն թողեցին ժամանակակիցների վրա, քանի որ իրենց չափերով ուղղակի վիթխարի էին: Նոր պաշտպանական համակարգի շնորհիվ Անին վերածվեց դարաշրջանի ամենաանառիկ քաղաքներից մեկին: Պարիսպների ներսում 989 թ. հիմք դրվեց քաղաքի Մայր տաճարի շինարարությանը, և կառուցվեցին բազմաթիվ այլ շինություններ ու կամուրջներ:

Սմբատ Բ Տիեզերակալի գահակալության տարիներին շարունակվեց Աշոտ Գ Ողորմած թագավորի օրոք սկիզբ առած մասնատման գործընթացը: Գահ բարձրանալու հենց առաջին տարին Սմբատ Բ-ն արքունի տիրույթների հյուսիս-արևելքում՝ Տաշիրքում, թագավոր հռչակեց կրտսեր եղբորը՝ Գուրգենին, որով Բագրատունյաց տոհմական և արքունի տիրույթներում ձևավորվեց արդեն երկրորդ՝ Տաշիրքի թագավորությունը: Տաշիրքի թագավոր Գուրգենը ընդունում էր եղբոր գահերեցությունը, ով իրավունք ուներ, ինչպես Կարսի թագավորի պարագայում, հաստատելու Տաշիրքի նոր թագավորի գահակալությունը:

Տաշիրքի թագավորության ստեղծումով Անիի կենտրոնական իշխանությունն էապես թուլացավ: Այդ իրողությունն առաջին անգամ ի հայտ եկավ այն ժամանակ, երբ Սմբատ Բ-ն գրավեց Կարսի թագավորությանը պատկանող Շատիկ ամրոցը, որից հետո նրա դեմ արշավեցին ու Շիրակ ներխուժեցին Կարսի Մուշեղ թագավորի և Տայքի Դավիթ կուրապաղատի զորքերը, և Սմբատ Բ-ն ստիպված վերադարձրեց կենտրոնական իշխանության համար խիստ կարևոր բերդը: Դրանով, սակայն, Սմբատ Բ-ի ավագության իրավունքը չխախտվեց, և, օրինակ, 984 թ., երբ Կարսում գահ էր բարձրանում Մուշեղ թագավորի որդի Աբասը, նա հայցեց Սմբատ Բ-ի համաձայնությունը:

Սմբատ Բ-ի գահակալության տարիներին Հայաստանում գտնվող մահմեդական ամիրայությունները սկզբում գտնվում էին անկայուն վիճակում և վտանգ չէին ներկայացնում Բագրատունյաց թագավորության համար: Իրավիճակը փոխվեց 980-ական թթ., երբ նրանք էապես ակտիվացան և սկսեցին միջամտել թագավորության ներքին զարգացումներին՝ զգալի վտանգ ստեղծելով Անիի կենտրոնական իշխանության և Վասպուրականի համար:

Արման Ս. Եղիազարյան – 10 մենագրության և 100-ից ավելի տպագրված գիտական հոդվածների հեղինակ է: Զբաղվում է Բագրատունիների

թագավորության պատմության և պատմական աշխարհագրության հիմնահարցերով: Գիտական հետաքրքրությունների շրջանակն ընդգրկում է Հայաստանի VII–XI դդ. պատմությունը և պատմական աշխարհագրությունը, ինչպես նաև հայկական Սփյուռքի պատմությունը:

Էլեկտրոնային հասցե՝ Armanyeghiazaryan@ysu.am

Summary

THE AGE OF SMBAT II MASTER OF THE UNIVERSE

Part I: Internal and international situation of the Bagratid's kingdom in the first period of the reign of Smbat II (late 970s – first half of the 980s)

Arman S. Yeghiazaryan
Doctor of Sciences in History

Key words – peaceful construction, Ani, city walls, project, architect, defense system, to proclaim king, Tashirk, central power, Muslim emirates.

Studies show that in a relatively stable peace at the beginning of the reign, when Byzantium and neighboring Muslim emirates dealt with internal issues, Smbat II Bagratuni (978-990) was engaged in peaceful construction. At that time, the capital of the kingdom of Ani expanded greatly, and it became necessary to build a new, larger wall. Immediately after ascending to the throne, Smbat II began to implement a large-scale project of new defensive walls and adjacent protection systems, which lasted about 10 years. The author of this project was the famous medieval architect Trdat, who was also the author of the project for the restoration of the Church of Hagia Sophia in Constantinople after the earthquake of 989.

The new protection system of Ani and, above all, the city walls made a great impression on contemporaries, as they were simply huge. Thanks to the new defense system, Ani became one of the most impregnable cities of that era. Inside the fence in 989 the foundation was laid for the construction of the city cathedral, many other buildings and bridges were built.

During the reign of Smbat II, the process of division, begun during the reign of King Ashot III (953-978), continued. In the very first year of his reign, Smbat II proclaimed his younger brother Gurgen as king in the northeastern province of the royal possessions, in Tashirk, thus forming third kingdom in the possessions of the Bagratids. King Gurgen of Tashirk recognized the priority of his brother, who, as

in the case of the Kars kingdom, had the right to approve the accession of each new king of Tashirk.

With the establishment of the kingdom of Tashir, the central power of Ani was significantly weakened. This reality first manifested itself when Smbat II captured the Shatik fortress belonging to the kingdom of Kars, after which the combined troops of King Mushegh of Kars (975-984) and David Curopalates of Tayk (961-1000/1001) invaded the central province of Shirak and Smbat II was forced to return the fortress. However, this did not violate the seniority rights of Smbat II and, for example, in 984, when Abbas, the son of King Mushegh, ascended the throne in Kars, he asked for the consent of Smbat II.

During the reign of Smbat II, the Muslim emirates in Armenia were initially unstable and did not pose a threat to the kingdom of the Bagratids. The situation changed in the 980s, when they significantly intensified, began to interfere in the internal development of the kingdom, creating a significant threat to the central government of Ani and Vaspurakan.

Резюме

ЭПОХА СМБАТА II МИРОДЕРЖЦА

Часть I. Внутреннее и международное положение царства Багратидов в первый период правления Смбата II (конец 970-х - первая половина 980-х гг.)

Арман С. Егиазарян

Докт. ист. наук

Ключевые слова - мирное строительство, Ани, городские стены, проект, архитектор, система защиты, провозгласить царем, Ташир, центральная власть, мусульманские эмираты.

Исследования показывают, что в условиях относительно стабильного мира в начале своего царствования, когда Византия и соседние мусульманские эмираты занимались внутренними вопросами, Смбат II Багратуни (978-990) занимался мирным строительством. В то время столица царства Ани сильно расширилась, и возникла необходимость строительства новой, большей городской стены. Сразу после восхождения на престол Смбат II приступил к реализации масштабного проекта новых ограждений и прилегающих систем защиты, которая длилась около 10 лет. Автором этого проекта был известный средневековый архитектор Трдат, который являлся также автором проекта

реставрации церкви Святой Софии в Константинополе после землетрясения 989 г.

Новая система защиты Ани и прежде всего городские стены произвели большое впечатление на современников, так как были просто огромные. Благодаря новой системе защиты Ани стал одним из самых неприступных городов той эпохи. Внутри ограды в 989 г. был заложен фундамент для возведения городского собора, построено множество других сооружений и мостов.

Во время правления Смбата II продолжался процесс раздробления, начатый во время правления царя Ашота III (953-978). В первый же год своего правления Смбат II в северо-восточной провинции царских владений, в Таширке, провозгласил царем своего младшего брата Гургена, образовав таким образом уже третье царство во владениях Багратидов. Царь Таширка Гурген признавал старшинство своего брата, который имел право, как и в случае Карсского царства, утверждать воцарение каждого нового царя Таширка.

С установлением царства Ташир центральная власть Ани было значительно ослаблено. Эта реальность впервые проявилась, когда Смбат II захватил крепость Шатик, принадлежащую Карсскому царству, после чего объединенные войска царя Карса Мушега (975-984) и курапалата Тайка Давида (961-1000/1001) вторглись в центральную провинцию Ширак, и Смбат II был вынужден вернуть крепость Мушегу. Однако это не нарушило права старшинства Смбата II и, например, в 984 году, когда Абас, сын царя Мушега, вступил на престол в Карсе, он попросил согласия Смбата II.

Мусульманские эмираты Армении во время правления Смбата II изначально были нестабильными и не представляли угрозы для царства Багратидов. Ситуация изменилась в 980-х годах, когда они значительно активизировались, стали вмешиваться во внутреннее развитие царства, создав значительную угрозу для центральной власти Ани и Васпуракана.

REFERENCES

1. **Abgaryan G.**, Matenagrakan noruyt'ner, HSSR GA «Tegh'ekagir» hasarakakan gitut'yunneri, 1964, № 1 (**In Armenian**).
2. **Alishan Gh.**, Hayapatum: patmut'yun Hayots', hat. II, Venetik - i vans S. Ghazaru, 1901 (**In Armenian**).
3. **Ananun zrucagir** (karc'ecjal Shapuh Bagratuni), Patmut'yun, «Matenagirq hayoc», h. 9, 9 dar, Ant'ilias-Libanan, 2008 (**In Armenian**).
4. **Ch'amch'yanc M.**, Patmut'yun Hayoc, h. II, Venetik, i Surb Gh'azar, 1784 (**In Armenian**).
5. «Divan hay vimagrut'yan», prak I, Ani qagh'aq (kazmec' H. A. Orbeli), Ye'r., Haykakan SSR GA hrat., 1966 (**In Armenian**).
6. **Garegin A Kat'oghikos**, Yishatakarank' dzeragrats', hat. A (Ye darits' minch'ew 1250 t'), Ant'ilias, tparan Kat'oghikosut'ean Hayots' Kilikioy, 1951 (**In Armenian**).

7. **Gh'afadaryan K.**, Sanahni vanqə yev' nra ardz'anagrut'yunnerə, Ye'r., Haykakan SSR GA hrat., 1957 **(In Armenian)**.
8. **Gh'aribyan I.**, Kyurikyan t'agavorutyan hr'chakman taret'vi sh'urj, «Banber Ye'revani hamalsarani», 1977, № 1 **(In Armenian)**.
9. **Gh'azaryan R.**, Grabari homanish'neri bar'aran, Ye'r., Ye'revani hamalsarani hrat., 2006 **(In Armenian)**.
10. **Gren A.**, Dinastija Bagratidov v Armenii, "Zh'ur'nal ministerstva narodnogo prosvyasheniya", cast' CCXC, S.-Peterburg, 1893, noyabr' **(In Russian)**.
11. **H. Gh'evond Movsesian**, Lor'ii Kivrikan tagavorneru patmutivnə, Vienna, Mxit'arean tparan, 1923 **(In Armenian)**.
12. **Hakobyan T'.**, Ani mayrak'aghak', Yer., Yerevani hamalsarani hrat., 1988 **(In Armenian)**.
13. **Harut'yunyan B.**, Syunyats' t'agavorut'yan himnadrman taret'ivə, «Banber Yerevani hamalsarani», Ye'r., 1969, N 1 **(In Armenian)**.
14. **Harut'yunyan H.**, Hayastanə IX-XI darerum, Yer., Hayastani petakan hratarakch'ut'yun, 1959 **(In Armenian)**.
15. **Harut'yunyan V.**, Ani qagh'aqə, Ye'r., Hayastani petakan hratarakch'ut'yun, 1964 **(In Armenian)**.
16. **Hasrat'yan M.**, Anii c''artarapetut'yunə, «Patmabanasirakan handes», 2011, № 3 **(In Armenian)**.
17. «Havaqumn patmutyan Vardana vardapeti», Venetik, i surb Gh'azar, 1862 **(In Armenian)**.
18. «Hay zh'ogh'ovrdi patmutyun», Ye'r., Haykakan SSH GA hrat., h. III, 1976 **(In Armenian)**.
19. «Hayeren bacatrakan bar'aran», kazmec St. Malxaseanc, hator I (A-Ye'), Ye'r., Haykakan SSR petakan hrat., 1944 **(In Armenian)**.
20. «Hayeren bacatrakan bar'aran», kazmec St. Malxaseanc, hator II (Z-K), Ye'r., Haykakan SSR petakan hrat., 1944 **(In Armenian)**.
21. «Hayoc patmut'yun», hator II, mijin darer, girq II, Ye'r., «Zangak», 2014 **(In Armenian)**.
22. **Hovhannisyan M.**, Hayastani berderə, Venetik, 1970 **(In Armenian)**.
23. **Ibn Zāfir**, Akhbār al-duwal al-munqaṭi'a, ǧ. 1, Irbid, 1999 **(In Arabic)**.
24. «Kalvac'agrer yev' tntesakan ayl gorc'arqneri veraberyal arxivayin vaverager (976, 981, 1432, 1564, 1614 yev' 1839 t't')», prak I (kazmec' Har. Abrahamyan), Ye'r., Matenadaran, 1941 **(In Armenian)**.
25. **Karapetyan S.**, Ani 1050, Ye'r., «Byurakn», 2011 **(In Armenian)**.
26. **Kirakos Gandz'akeci**, Patmut'yun Hayoc, ash'kh'atasirut'yamb K. Meliq-Ohanjanyani, Ye'r., Haykakan SSR GA hrat., 1961 **(In Armenian)**.
27. **Leo**, Yerkeri zhoghovatsu, hat. II, Yer., «Hayastan» hrat., 1967 **(In Armenian)**.
28. **Lev'onyan G.**, C''artarapet Trdat Anecin yev' ir gorc'erə, «Ejmiac'in», 1949, № 1-2 **(In Armenian)**.
29. «Manr zhamanakagrut'yunner XIII-XVIII dd.», hat. II, kazmets' V. Hakobyan, Yer., Haykakan SSH GA hrat., 1956 **(In Armenian)**.
30. **Margaryan H.**, Bagratuni t'agavorneri «tiezerakal» titgh'osə, «Hayoc patmutyan harcer», 2005, № 6 **(In Armenian)**.
31. **Marr N.**, Knizhnaya istoriya goroda i raskopki na mjeste gorodish'a, L.-M., "OGIZ-SOCE'KGIZ", 1934 **(In Russian)**.
32. **Mat'evosyan K.**, Ani: yekeghets'akan kyank'ə yev dzeragrakan zharangut'yunə, Mayr at'or Surb Ejmiatsin, 1997 **(In Armenian)**.
33. **Mat'evosyan K.**, Anin mayrak'aghak' yev kat'oghikosanist, «Patmabanasirakan handes», Yer., 2008, N 3 **(In Armenian)**.
34. **Mat'evosyan R'.**, Bagratunyats' Hayastani petakan karuts'vatsk'ə u varch'akan kargə, Yer., Haykakan KhSH GA hrat., 1990 **(In Armenian)**.
35. **Mat'evosyan R'.**, Ditogh'utyunner Kyurikyanneri patmutyan veraberyal, «Patmabanasirakan handes», 1968, № 3 **(In Armenian)**.
36. **Mat'evosyan R'.**, Kayan berdi yev' gavar'i tegh'adrut'yunə, «Lraber» (has. git.), 1972, № 2 **(In Armenian)**.

37. **Mat'evosyan R.**, Lor'va t'agavorut'yan kazmavorman patmut'yunic, «Lraber» (has. git.), 1976, № 3 (**In Armenian**).
38. **Matt'eos Urhayets'i**, Zhamanakagrut'iwn, Yer., Yerevani hamalsarani hrat., 1991 (**In Armenian**).
39. **Miskawayh**, Tajārib al-umam wa ta'āqib al-himam, ǧ. 5, Beirut, 2003 (**In Arabic**).
40. **Minorsky V.**, Studies in Caucasian history, London, Taylor's foreign press, 1953 (**In English**).
41. **Mnacakanyan S.**, Varpetac varpetner, Ye'r., HSSH GA hrat., 1982 (**In Armenian**).
42. **Mxit'ar Aneci**, Matean ash'xaravep handisaranac, ash'xatasirut'yamb H. Margaryani, Ye'r., Haykakan SSH GA hrat., 1983 (**In Armenian**).
43. «Mxitaray Ayrvanecvoy patmut'yun Hayoc», i loys ənc'ayec M. Emin, Moskva, 1860 (**In Armenian**).
44. «Mxitaray Ayrvanecvoy patmut'yun zh'amanakagrakan», i loys ənc'ayec Q. P., S. Peterburg, 1867 (**In Armenian**).
45. «Nor bargirk' haykazeen lezui», hat. I, Yer., Yerevani hamalsarani hrat., 1979 (**In Armenian**).
46. «Nor bargirk' haykazeen lezui», hat. II, Yer., Yerevani hamalsarani hrat., 1981 (**In Armenian**).
47. **Ormanean M.**, Azgapatum, Kostandnupolis, hrat. V. yev H. Ter-Nersesyan, 1912 (**In Armenian**).
48. «Otar aghbyurnerē Hayastani yev hayeri masin», 17, «Byuzandakan aghbyurner», VI, **Mikayel Attaliates**, (t'argmanut'yun bnagrits', tsanot'agrut'yunnerē H. Bartikyani), Yer., Patmutyan institut, 2015 (**In Armenian**).
49. «Otar agh'byurnerē Anii masin (X-XIX դդ.)», Ye'r., HH GAA «Gitut'yun» hrat., 2011 (**In Armenian**).
50. «Otar aghbyurnerē Hayastani yev hayeri masin», 11, «Arabakan aghbyurner», II, **Ibn al-Asir**, (t'argmanut'yun bnagrits', arajaban yev tsanot'agrut'yunner A. Ter-Ghevondyani), Yer., Haykakan SSH GA hrat., 1981 (**In Armenian**).
51. «Patmut'ivn Aristakeay vardapeti Lastivertcvoy», i Venetik, i tparani Srboyn Gh'azaru 1901 (**In Armenian**).
52. «Qart'lii matyan», t'argmanutyunə ye'v c'anot'agrutyunnerə V. Martirosyani ye'v H. Mkrtumyani, «Lraber» (has. git.), 1989, № 9 (**In Armenian**).
53. **Sagh'umyan S.**, Gagik I t'agavori norahayt ardz'anagrutyunə, «Lraber» (has. git.), 1989, № 9 (**In Armenian**).
54. **Samuel Anets'i yev sharunakoghner**, Zhamanakagrut'yun (ashkhatasirut'yamb K. Mat'evosyani), Yer., «Nairi», 2014 (**In Armenian**).
55. **Sh'ahnazaryan A.**, Tashir-Dz'orageti Kyurikyan t'agavorutyan ar'ajacumn u hzoracumə, «Patmabanasirakan handes», 2009, № 2-3 (**In Armenian**).
56. «Shirak. tegh'agrutivn patkeracoyc», havaqec H. Gh'evond V. M. Alishan, Veenetik-S. Gh'azar, 1881 (**In Armenian**).
57. **Stepanenko V.**, Iz istorii Armjano-vizantijskix otnoshenij vtoroj poloviny X-XI v., «Antichnaja drevnost' i srednije veka», Sverdlovsk, 1978, vyp. 15 (**In Russian**).
58. **Step'anos Asogh'ik Taroneci**, Tiezerakan patmut'yun, Ye'r., Ye'revani hamalsarani hrat., 2000 (**In Armenian**).
59. **Step'anos Taravnets'i Asoghik**, Patmut'ivn tiezerakan, «Matenagirk' Hayots'», ZhYe hator, Zh dar, Patmagrut'iwn, girk' B, Yer, Ye'PH hrat., 2011 (**In Armenian**).
60. «Taregirk' Smbatay sparapeti», Venetik, S. Ghazar, 1956 (**In Armenian**).
61. «Tear'n Ananiayi Hayoc kat'ogh'ikosi yagh'ags apstambut'yann tann Agh'vanic», «Ararat», 1897, № 3 (**In Armenian**).
62. **Ter-Gh'evondyan A.**, Arabakan amirayut'yunnerē Bagratunyats' Hayastanum, Yer., Haykakan SSR GA hrat., 1965 (**In Armenian**).
63. **Ter-Gh'evondyan A.**, Hagh'pati araberen ardz'anagrutyunə ye'v Bagratuni tagavomeri tigh'osnerə, «Lraber» (has. git.), 1979, № 1 (**In Armenian**).
64. **Ter-Gh'evondyan A.**, Munajjim-Bash'ii XI-XII dd. ananun agh'byurə Dvini yev' Gandz'aki Sh'addadyanneri masin, «Banber Matenadarani», 1962, N 6 (**In Armenian**).

65. **Ter-Vardanyan G., Sahakyan J., Xach'ik A.** Arsh'aruni kat'ogh'ikosi 976 t'vakani kondakə' trvac' Darash'ambi surb Stepanos Naxavkayi vanqin, "Ejmiac'in", 2012, N 7 (**In Armenian**).
66. **T'oramanean T.,** Qagh'uac'qner Anii im yishatakaranic. Ani qagh'aq te amroc, «Azgagrakan handes», girq XXIII, 1912, № 2 (**In Armenian**).
67. **T'ovma Arc'runi ye'v Ananun,** Patmu2'ivn tann Arc'runeac, «Matenagirq hayoc», h. 11, 10 dar, «Patmagrut'ivn», Ant'iliac-Libanan, 2010 (**In Armenian**).
68. **Vardanyan V.,** Vaspurakani Artsrunyats' t'agavorut'yuně 908-1021 t't', Yer., Yerevani hamalsarani hrat., 1969 (**In Armenian**).
69. «Yaysmavurq əst kargi əntrelagoyñ orinaki yaysmavurac Ter Israyeli», Kostandnupolis, 1834 (**In Armenian**).
70. **Ye'gh'iazaryan A.,** Ash'ot III Vo'gh'ormac. t'agavor hayoc, Ye'r., Ye'PH hrat., 2020, էջ 75 (**In Armenian**).
71. **Ye'gh'iazaryan A.,** Gagik Artsruni - «King of Armenia and Georgia», «Banber hayagitut'yan», 2016, N 1 (**In Armenian**).
72. **Ye'gh'iazaryan A.,** Gahazh'arangutyen xndirə Bagratunyac Hayastanum ye'v gahakcutyan varkac'ə, «Ejmiac'in», 2015, № 12 (**In Armenian**).
73. **Ye'gh'iazaryan A.,** Hayoc Smbat I 2'agavori kogh'mic Agh'vanic ye'v vrac ish'xanneri t'agadrutyen harci sh'urj, «Banber Ye'revani hamalsarani», «Hayagitut'yun», 2011, 135.1 (**In Armenian**).
74. «Yovhannu katogh'ikosi Drasxanakertcvopñ Patmutivn Hayoc», «Matenagirq hayoc», h. 11, 10 dar, Patmagrut'yun, Ant'iliac-Libanan, Ye'PH hrat., 2010 (**In Armenian**).
75. «Yish'atakarani Sanahnoy vanic (Sanahni qeotukə)», ash'xatasirut'yamb P. Muradyani, Mayr At'or Surb Ejmiac'ni hrat., 2007 (**In Armenian**).